

ARCHIVE: Selection of interviews in BCS, 4.

Urban magazine

25/09/2017

Razgovor vodila Kristina Ljevak

(Peščanik - <http://pescanik.net> - Dubravka Ugrešić – intervju)

„Čovjek može voljeti i guščju paštetu, ali se ne mora zbog toga upoznati s guskom“, rekla je Dubravka Ugrešić, gošća Festivala svjetske književnosti u Zagrebu, citirajući Margaret Atwood i objasnivši poziciju književnika/ca na literarnim okupljanjima. Nedavno je u izdanju zagrebačke Frakture objavljen njen novi roman „Lisica“. U svijetu najprevođenija i najnagrađivanija autorica s prostora bivše Jugoslavije govorila je za Urban magazin: o egzilu, patrijarhatu, književnosti i poziciji književnica unutar kanona.

Gostujući na Festivalu svjetske književnosti u Zagrebu govorili ste o tome kako umjesto škola pisanja treba uvesti škole čitanja, te s razlogom kupovinu nove knjige Murakamija usporedili s kupovinom novog iPhonea 7... U „Lisicama“ se bavite temom odgovornosti i smisla pisanja. Kako objašnjavate toliku potrebu za pisanjem onih kojima ni čitanje nije išlo od ruke?

U pravu ste. Ne samo da čitaoci ne čitaju nego ni autori i autorice ne čitaju. Pa ipak tu postoji klasična rodna razlika. Naime, muškarci, pa tako i muški autori, ne čitaju spisateljice. Danas sam sklona da mislim da je sve to pitanje biologije, da se radi o vrsti disleksije. Neki autori osvijestili su taj fenomen i zato svi, kad zatreba, uvijek ističu samo jednu autoricu, kojoj ponekad i posvećuju napisano, a ponekad je i citiraju. Hanu Arendt po učestalosti spominjanja prati Margaret Jursenar, iako citatna privlačnost ove potonje statistički blijedi. Tu bi bio potreban psihoanalitičar koji će objasniti zašto većina muških autora izabire ta dva imena, odnosno jedno, kada treba odraditi odnos prema participaciji žena u književnosti, filozofiji, političkoj misli i sličnom.

I da odgovorim na vaše pitanje zašto tolika potreba za pisanjem. Mislim da se prije svega radi o tehnologiji. Prije, dok nije bilo fotoaparata, ljudi su se slikali svakih desetak godina, a ponekad čak ni to. Onda su došli fotoaparati, a onda, znamo, turizam, a onda milijuni fotografija. Ovo slikanje i uslikavanje završava u selfie- kulturi, koja ima svoje sve perverznije oblike, poput trenutno raširenog slikanja vlastite stražnjice na impozantnim turističkim spotovima. Slično se događa i s književnošću. S internetom je sve postalo moguće, pisanje, samoizdavanje, vlastita prodaja, distribucija, novi žanrovi, blogiranje, vlogiranje, tvitanje, lajkanje, hejtanje. Tekst nije nužno ukoričen, on curi ekranima kompjutera, Kindla, iPhonea, iPada, u kraćim i dužim oblicima, ovako ili onako. Sve te aktivnosti podupire industrija, odnosno tržište, koje obećava da će od bilo koga napraviti zvijezdu. Postoje i servisi tzv. *personalnih historičara*, koji će starim ljudima za pristojnu sumu novaca napisati autobiografiju ili biografiju.

Tehnologija je dala krila našim najskrivenijim strastima, a jedna od najdubljih strasti je narcizam. A nabujali narcizam vole svi režimski i tržišni manipulatori. Zamijenili ste koncept slobode narcizmom, poručili masama da su slobodne da rade što hoće, dali ste im u ruke tehnologiju, iscrpljene mase šalju

svoje Instagrame, pišu, slikaju, prenemažu se, putuju, a vi ih sisate na slamčicu, što one i ne primjećuju jer ih konstantno uvjeravate da su veliki kao Tolstoj ili Dostojevski, dok ih pritom ne treba ni zamarati podacima tko su navedena dvojica bili. Na taj način, općom i tobože demokratskom bukom, usput stišavate glasove koji bi imali što reći, ali ih u općoj buci baš nitko ne čuje, i oni postaju samo šum.

Govorili ste i o festivalizaciji književnosti, a mogli bismo govoriti i o festivalizaciji kulture općenito. Po vašoj procjeni, šta se krije iza stimulisanja paradnog predstavljanja kulture? Zbog čega je fondovima važnije da podrže „upoznavanje guske“ nego da ozbiljnije finansijski stimulišu književne prevode, naprimjer?

Prosječna cijena knjige u Hrvatskoj je negdje 20 eura. Prosječna plaća je navodno 500 eura, iako je to malo vjerojatno ako stvarno zaposlenima pridružite vojsku nezaposlenih i vojsku penzionera. Dakle, ljudi ne mogu kupiti knjige, oni jedva da svojoj djeci priskrbljuju školske knjige. Ako uništite lance knjižara, ako zatvorite knjižnice, ako ne možete kupiti knjigu, ako je ne možete kupiti *online* jer nemate kompjutor, onda je jedino mjesto gdje se možete načas prisjetiti da ste jednom bili čitalac/čitateljica književni festival. Jer književni festivali su zasada (!) besplatni. Zašto ministarstva kulture, izdavači, europski fondovi i fondacije i drugi daju novac za festivale? Zato što zapravo daju malu potporu turizmu.

To je sitna ekonomija, dođe pedesetak sudionika festivala, dođe lokalna publika, zavrti se neki sitan novac oko hotelskog smještaja, kavica i restorana, mediji, koji nemaju o čemu pisati, nekog slikaju, nekog intervjuiraju i tako stvore dojam da kulturni život cvjeta. A eksploatirani sudionici, pisci koji trče za barem jednim čitaocem ili jednom televizijskom kamerom, ako već ne mogu dobiti više, nahrane malo svoj ego, svi malo poboljšaju sliku o sebi. Eto, zato festivali. Ne morate ništa, dobijete već sažvakanu hranu kao da ste beba, ne morate čitati, malo se provrtite uokolo, vidite nekog pisca na sceni, njegov izgled vam podigne vlastito samopouzdanje, organizatori isto nešto dobiju, neku lovu, neko samopouzdanje, a što se to stvarno dogodilo je jedno veliko ništa.

To veliko ništa nadalje prikriva tužnu činjenicu da su socijalističke kulturne institucije uništene, a to su bili i lokalne knjižnice i domovi kulture, fakulteti, izdavačke kuće, knjižare... Danas se i osnovne škole zatvaraju, ako nema profita, nema večernjih škola niti sustava obrazovanja odraslih, a uskoro će se obrazovanje naplaćivati, već sada se naplaćuje u privatnim školama, koje baš nitko ne kontrolira. Ulogu prosvjetitelja, umjesto škole, ponovno je preuzela crkva, najposjećeniji punktovi zapravo su filijala katoličke crkve, a to su pošte i poštanski uredi (gdje se prodaju crkvene knjige i skuplja novac za katoličke svece), to su kiosci, uglavnom na autobusnim kolodvorima, koji prodaju crkvene knjige i suvenire, to su bolnice, gdje na šalterima medicinsko osoblje izlaže sličice svetaca i zapošljava popove prema novom zakonu.

A sve su to snažne poruke u slavu antiintelektualizma (jer svaka je religija apologija antiintelektualizma): ne trebaju nam ni liječnici, ni *CAT scanovi*, ni znanost, jer samo nas Bog može spasiti. Imate i direktne poruke, poput javnog spaljivanja novina Novosti u Hrvatskoj, javnih aktivnosti Željke Markić i njezine bratije, koji pokušavaju nametnuti kontrolu školskog programa u književnosti, poput prijedloga da novija povijest u hrvatskim srednjim školama bude u rukama branitelja, i tome slično. Književni festivali poručuju da sve to ne postoji, da je sve uredu, mi se, eto, bavimo knjigama, a drugo nas se ne tiče.

Rekli ste da je demokratizacija umjetnosti zabavna, ali je i njezino ubistvo. Izgleda da u ovoj rafalnoj paljbi što ju je proizvela, kako biste vi rekli, karaoke kultura, još uvijek nije ispaljen posljednji hitac. Andrej Nikolaidis je u romanu „Mađarska rečenica“ ironično zagovarao „konceptualnu književnost“, koja bi trebala podrazumijevati da autor/ica ne piše, već odmah pred publikom govori svoju knjigu.

Budimo iskreni i recimo da postoji i druga strana, a ta je teror knjigom. Većina ljudi ne pokazuje baš nikakvu sklonost prema čitanju tzv. ozbiljne književnosti. Za takve čitaoce radi golema i moćna industrija koja proizvodi milijune zabavnih knjiga u mnogim žanrovima za koje mi, klasično obrazovani čitaoci, i ne znamo. To su YA (Young Adult), ilustrirani romani, porno romani, *hertz* romani, naučnofantastični romani, uzbudljivi spekulativni romani i slično. Tržište koje sasvim prirodno želi isisati i posljednji novčić iz konzumenta stvara situaciju u kojoj pisci tzv. ozbiljne književnosti ne mogu opstati. Njihove knjige malo tko kupuje, a uloženo se mora vratiti. Tu se stvara jedna lažna situacija: izdavači optužuju pisce da nisu uspjeli prodati knjigu, pa da prema tome neće objaviti njihovu iduću knjigu, ili i jedni i drugi optužuju čitaoce da ne čitaju, ili pak tvrde, pritom i jedni i drugi, da samo ono što se dobro prodaje i vrijedi.

Tu se, dakle, laže i maže naveliko, pa izdavači tvrde da se neki pisac prodao u stotinu tisuća primjeraka iako knjiga još nije ni izašla. Ponekad je prodajna strategija visoki avans, koji se javno otkriva, pa čitaoci polete kupiti knjigu da vide tko je to dobio tako visoki avans. Najčešća prodajna strategija su mladi, debitanti, koji obično *plešu samo jedno ljeto*, gdje se svim sredstvima pokušava dokazati da je to roman koji ne smijemo propustiti. U svakom slučaju, ozbiljni pisci i spisateljice danas nemaju prirodne saveznike koje su nekada imali: to više nisu ni izdavači, ni agenti, ni organizatori festivala, ni čitaoci, ni knjižničari. To su danas pojedinci, slučajni čitaoci, prevodioci, teoretičari i povjesničari književnosti, mala svita lojalnih saveznika, grupa u kojoj se svi bezinteresno podupiru: nitko u toj grupi od svojih strasti ne živi.

A što se budućnosti tiče, ne znam. Možda će se pojaviti nešto novo što će svakako biti uslovljeno tehnologijom. Takva revolucija dogodila se, naprimjer, s Netflixom. Televizija je gotova. Nitko više ne gleda televiziju, svi gledaju Netflix, koji trenutno zadovoljava potrebe konzumenata za dugom, napetom i inteligentnom pričom u nastavcima...

Jednom prilikom ste rekli da se vaši čitalački prioriteti danas nužno ne poklapaju s kanonskim vrijednostima. Šta sada volite čitati i koliko stižete pratiti književnost koja nastaje u takozvanoj regiji, odnosno jeziku kojem smo dali četiri imena, a koji i dalje svi razumijemo?

Ne stižem čitati knjige iz tzv. regije. Razvikane knjige u svjetskoj književnosti još uvijek kupujem, tim više što su i aerodromske knjižare postale bolje, tako da imam uvid, istina taj uvid je površan. Najradije čitam knjige o temama koje posvuda zvone, to su u ovom času teme poput populizma, postistine i slično, knjige, dakle, koje spadaju u široko shvaćeno kulturološko područje. A što se same književnosti tiče, uvijek ostaje klasika.

Niz je odličnih mladih književnica koje danas pišu u Hrvatskoj i teško da im iko može parirati iz drugih jugoslovenskih republika. Kao odgovor na pitanje zašto je to tako kad dijelimo slično iskustvo meni se nameće postojanje uzora kakav ste vi i još nekoliko književnica vaše generacije.

Ne znam, mislim da su stvari puno kompleksnije nego što se to čini. Književnice su među sobom različite, kao što su i književnici među sobom različiti, oni se dijele prema moralnim, estetskim i političkim opredjeljenjima. Moja rodna pozicija neće me natjerati da se solidariziram s nekom hrvatskom ili srpskom ženskom postfašističkom književnom zvijezdom. Žene u kulturi morale bi osvijestiti svoje slabosti, a to je vječno rivalstvo, i osnažiti solidarnost što se tiče njihove klasne pozicije. Sve žene su bez obzira na opredjeljenja u kulturi podređena i zapostavljena klasa. Njihova se situacija s brojnošću njihove participacije u kulturi nije nimalo promijenila, i toga bi žene trebale biti svjesne. Muškarci drže važne pozicije u inače nevažnoj hrvatskoj kulturi (filmu, književnosti, vizualnim umjetnostima i slično). Žene propuštaju šansu da vide koliko su izmanipulirane, a pritom manipuliraju druge žene.

Evo vam primjera. Marija Jurić Zagorka je spisateljica koja po svojim političkim i rodnim stavovima spada u devetnaesto stoljeće, a isto tako i po svojim romanima. Međutim, hrvatske feministkinje i književne povjesničarke uložile su gotovo dva desetljeća teškoga rada na kanonizaciju Zagorka, stvorivši oko nje lažni *image*, u koji spada njezin tobožnji feminizam i njezina tobožnja književna vrijednost i njezina tobožnja *avangardnost*. Zeleno svjetlo za kanonizaciju zapravo je dao Zagorkin hrvatski patriotizam. Hrvatska žena i može biti kanonizirana samo kao rodoljupka i spisateljica petparačkih romana, da bi se muškarci bolje osjećali.

A naše feministice zaboravile su nam reći samo jedan detalj: da Zagorka piše svoje historijske romane i rodoljubne članke u vrijeme kada se razbuktavao europski modernizam, kada je sufražetski pokret postigao mnoge stvari, između ostaloga izjednačavanje britanskih muškaraca i žena pred zakonom, da Zagorka piše u vrijeme kada je pisala Virginia Woolf, kada su slikale europske avangardne slikarice, kada su se revolucionarizirali rodni odnosi. I na kraju priče, Zagorku će, tako lijepo opremljenu i upakiranu, nadalje komercijalno eksploatirati muškarci, a ne žene.

„Forsiranje romana rijeke“ čitala sam kad sam bila jako mlada i bila sam fascinirana činjenicom da je moguće pisati vrhunsku književnost a da to bude zabavno. Zanimljivo mi je bilo što sam jednaku radost osjećala kad sam „odraslija“ čitala „Babu Jagu“. Kada biste mogli vlastito djelo posmatrati kao tuđe, kako biste objasnili razloge zbog kojih pišete van književne tradicije prostora s kojeg potičete?

Zato što bi spisateljice – koje ionako ne mogu računati na kanonizaciju unutar svojih tobože nacionalnih književnosti, jer dobro znaju da tu kanonizaciju teško da će ikada postići – trebale iskoristiti slobodu koju im daju vlastita *nevažnost* i kulturna *izoliranost* za mnoge stvari, između ostaloga da slobodno biraju za koje će se književne tradicije vezati ili ne vezati.

Kada se spominju vaše nagrade i prevodi, onda hrvatski mediji zažmire na jedno oko i s ponosom napišu da ste najnagrađivanija i najprevođenija hrvatska književnica u svijetu. Meni je uz ove prestižne iz svijeta zanimljiva i Ninova, jer ste prva žena koja ju je dobila. Vi ste je dobili 34 godine nakon što se počela dodjeljivati. Prošlogodišnja dobitnica tek je peta žena koja je dobila ovu nagradu. „Zlonamjernici“ bi rekli da nije ni s Nobelom bolja situacija.

Da, budimo iskreni i recimo da je književnost jedna od najrigidnijih i najpatrijarhalnijih zona ljudskog kreativnog djelovanja. Zašto? Zato što se negdje duboko u svijesti ukotvila formula da je jezik samo srce nekog etnosa (otuda i ovaj cirkus s hrvatskim, srpskim, bosanskim i crnogorskim jezikom). Nadalje, ako itko ima pravo da govori, onda je to muškarac. Muškarac je bard, mislilac, političar, pjesnik, otac nekog naroda, književnik, novinar, diplomat, vođa. Da nije tako, ne bi se mnogi trgovi, institucije, mostovi, kao i novi zagrebački aerodrom zvali imenom Franje Tuđmana, koji će u kolektivnoj svijesti hrvatskog naroda ostati upamćen kao otac hrvatske nacije, koji je izjavio da je sretan što se oženio Hrvaticom, a ne Srpkinjom ili Židovkom; kao što je, prema mišljenju većine Hrvata, najveći mučenik, najveći *hrvatski um* i najpoznatija *moralna horizontala* hrvatskog naroda na pitanje novinarke kakve žene voli izjavio: „Čiste!“ Ime tog hrvatskog intelektualca, književnika, pjesnika i političkog mislioca je Vlado Gotovac, a kao voditeljica instituta koji se bavi njegovom ostavštinom jedno je vrijeme radila poznata samodeklarirana hrvatska feministkinja. Sve u svemu, evo još jednom odgovora na vaše pitanje o slobodi izbora književne tradicije. Zašto bih birala hrvatsku intelektualnu tradiciju, u kojoj su kanonske figure mislioci koje sam upravo spomenula? Onda ću radije birati pojedine književne tekstove ili, ako već moram izabrati književnu domovinu, onda neka to bude Irska: tamo se mostovi imenuju prema Jamesu Joyceu i Samuelu Beckettu.

Tokom posljednjeg boravka u domovini dočekala vas je relativizacija istorijskih činjenica, mijenjanje naziva trgova i ulica, a slična ili gora je i atmosfera u ostatku nekadašnje zajedničke države. Kada ste prije 24 godine odlazili zbog onih koji očigledno nikada nisu otišli, koje su samo zamijenili isti iz nove generacije, jeste li imali iluziju da će nekada na ovom prostoru biti bolje?

Cijela ta *jugoslavenska priča* nema veze s ideologijom, revizijom, s poviješću, ispravljanjem povijesnih nepravdi nego s brutalnom i direktnom pljačkom, a sve tobože u ime borbe protiv diktatorskog komunističkog režima, borbe za demokraciju, nezavisnost, domovinu, ma što ona značila. Na svim tim prostorima bit će bolje kada se više ne bude imalo što pljačkati, kada sva opljačkana lova bude negdje na sigurnome. Sve do 1991. godine Hrvati su bili uvjereni da ih pljačkaju Srbi. Hrvate već četvrt stoljeća pljačkaju Hrvati. To samo znači da sva lova još nije izvučena iz džepova, da sav kisik još nije izvučen iz pluća i da krvi u venama još uvijek ima, a sve na veselje žrtve i krvnika: Hrvata i Hrvata.

Uprkos činjenici da iz Hrvatske niste otišli zbog društvenog blagostanja i vlastite želje, koliko je ipak iskustvo izmještenosti bilo važno? Možda iz nemoći potcjenjujemo komfor, ali opet mi se čini da neizvjesnost može biti poticajna za stvaranje. Kako biste vi definisali vlastito emigrantsko iskustvo i koliko se ono odrazilo na vaše stvaralaštvo?

Emigrantsko iskustvo uči vas skromnosti. To sam naučila od Josefa Brodskoga, koji je, pišući o svome egzilu, definirao egzil kao *stanje*, prije svega stanje skromnosti. Intervju prenosimo s dozvolom autorice i Urban magazina.

Urban magazin, br. 84, tiskano izdanje Peščanik.net, 25.09.2017.

NEKO ĆE MORATI DA UKLONI RUŠEVINE

Sa Dubravkom Ugrešić razgovarao Dejan Ilić

Reč no. 81/27, 2012.

Ovaj razgovor napravljen je za Nacionalni audiovizuelni institut iz Varšave, u Poljskoj. Biće objavljen u publikaciji koja će sadržati izvode sa Evropskog kongresa kulture, koji je održan u septembru 2011. u Vroclavu, u Poljskoj. Kongres je bio glavni događaj Kulturnog programa u okviru Poljskog predsedavanja Evropskoj uniji u 2011. Publikacija će se pojaviti na proleće 2012.

Dejan Ilić – Da li trenutnu krizu u Evropskoj uniji vidite kao isključivo finansijsku, dakle ekonomsku,

ili nam taj procep u finansijama dozvoljava da kroz njega vidimo i neke druge, ozbiljnije probleme unutar Unije, poput recimo nepostojanja temelja za uzajamnu solidarnost građana evropskih država?

Dubravka Ugrešić – Nijedna kriza nije samo finansijska. Svaka finansijska kriza je politička kriza. Ta fatalna povezanost pokazuje se na gotovo svakom primjeru. S krizom bankovnog sistema dolazi do krize državnog sistema, s krizom državnog sistema dolazi do krize same institucije demokracije. Ali kako nisam ni politolog, ni stručnjak za ekonomiju, moje mišljenje je relevantno baš toliko koliko i mišljenje svakog običnog građanina EU. Meni, dakle, preostaju samo strahovi za koje u ovom času postoje više nego očiti razlozi.

D. I. – Da li se pokušaji raznih tela pri Evropskoj komisiji koja su zadužena za kulturu mogu tumačiti i kao na- pori da se proizvede nešto nalik na evropski identitet koji bi poslužio kao temelj sveevropske solidarnosti?

D. U. – Je li postojao jugoslavenski identitet? Ja mislim da jest. Postojalo je mnogo “realnih” i “čvrstih” elemenata na kojima je taj identitet počivao: historijski istrajna jugoslavenska ideja ili jugoslavizam; jak partizanski pokret; antifašizam; antistaljinizam; originalan i hrabar izbor “trećeg puta”; socijalizam; samoupravljanje; uspostava većinskog jezika kao službenog jezika; prilično moderan politički i pravni ustroj Jugoslavije s republikama, pravima i zakonima; praksa života u zemlji koja je donijela opći boljitak i zadovoljavala većinu njezinih građana za neki niz godina. Prisjetimo se kako se raspao jugoslavenski identitet i kako je većina građana bila prisiljena da potraži zaklon u etničkim i nacionalnim identitetima.

Danas pak, kada gledate manifestacije poput tjedna srpske kulture u Hrvatskoj ili manifestacije poput tjedna hrvatske kulture u Srbiji, prvo što vam pada na pamet je tribalna praksa, gdje jedno pleme odlazi u posjetu drugome, diplomatski razmjenjujući simboličke darove: malo žrtveno prase za lulu duhana, ogrlicu načinjenu od školjaka za ogrlicu ukrašenu perjem, krzno lisice za medvjede krzno.

Sve u svemu, mi, “kulturnjaci”, mi smo to žrtveno prase, kako u našim regionalnim, tako i u razmjerima EU, mi smo ta ogrlica ukrašena perjem i lisičje krzno. Mi smo stavljeni u funkciju, mi služimo za razmjenu simboličkih, humanističkih vrijednosti. Usput, mi smo apsolutno najjeftinija radna snaga stavljena u službu evropske međudržavne diplomacije, kao i one regionalne. Mjesečna plaća evropskog diplomatskog

predstavnik premašuje moj honorar za knjigu (u koju je uloženo pet godina rada) za nekoliko puta. Pa ipak, ja kao besplatna humanistička radna snaga vjerujem u evropski identitet, njegov sadržaj za mene ima realnost – to je, ako ništa drugo, evropska književnost i evropska kultura na kojoj sam rasla. Je li taj identitet jednako realan za holandskog farmera, francuskog radnika, i prodavačicu sira i vrhnja na zagrebačkom Dolcu, u to ne bih ulazila.

D. I. – Ali taj evropski identitet, bio on prihvaćen ili ne od svih, istovremeno stvara čitav niz grupa koje ostaju izvan njegovih obrisa, čija je diskriminacija sasvim realna. Kakav je onda smisao kulturnog proizvođenja evropskog identiteta, napora i sredstava koji se u to ulažu?

D. U. – Što se napora tiče, bojim se da je napravljeno jako malo. *The New York Review of Books* su elitne njujorške novine koje čita gotovo svaki elitni “kulturnjak” na svijetu. Evropska unija je do sada, pretpostavljam, potrošila goleme novce na kulturu, ali do danas nije uspjela proizvesti kulturni mjesečnik koji bi ujedinjavao kulturnu elitu Evrope. Takav mjesečnik bi trebalo da bude na dominantnom, na engleskom jeziku, a upravo to je, pretpostavljam, jedan od razloga zašto ne postoji. U Sjedinjenim Državama, baš kao i u Velikoj Britaniji, postotak prijevodne književnosti je zanemariv (neki tvrde da jedva dostiže 3 odsto), za razliku od anglo-američke književnosti u prijevodu, koja u nekim evropskim zemljama čini čak 40 odsto cjelokupne nakladničke industrije. Pa ipak, u Americi postoji edicija “Evropa”, čiji se urednici trude da sustavno prevode suvremene evropske književnike. Kulturna birokracija EU, godinama zaposlena na *cultural policy* poslovima (tu spadaju i oni brojni kulturni *managers, officers and facilitators*; te brojni NGO-i u kulturi), nije se ni do danas, nakon toliko godina prakse, dosjetila da osnuje neku evropsku ediciju na engleskom jeziku, koja će izdavati *evropske* pisce (ne hrvatske, ukrajinske, belgijske i tako dalje). Postavljam važno pitanje: gdje bih se ja, dakle, kao spisateljica evropske kulturne orijentacije, kao spisateljica koja živi tu Evropu kao svoj *life-style* (pišem na hrvatskom jeziku, a živim u Holandiji) mogla smjestiti, sa čime bih se mogla identificirati, gdje bih se mogla angažirati i koja je moja stvarna identifikacijska točka. Te točke nema.

EU kulturna politika, kao i evropska kulturna praksa, radi zapravo suprotno od svojih ideoloških proklamacija, radi na opstrukciji zajedničke kulturne platforme, a sve za volju poštovanja nacionalnih jezika i kultura, te kulturnih razlika. U tom smislu, svaki kulturni proizvođač pripada prije svega svojoj nacionalnoj zajednici, a kulturni proizvodi razmjenjuju se po plemenskom principu: mi vama dajemo naše *njemačke* perlice, a vi nama dajete vaše *hrvatske* školjkice. Mislim da je to duboko ponižavanje kulture i njezinih “neposrednih proizvođača”.

D. I. – Iako bih se složio sa vašim opisom evropskog kulturnog prostora kao teritorijom koja je tribalno podeljena, i to baš zahvaljujući evropskom nadnacionalnom i evropskim nacionalnim birokratskim aparatima, i dalje mislim da se ipak može videti jasna razlika između onih koji su unutra i onih koji su ostali vani, upravo kao razlika između privilegovanih i marginalizovanih, ili čak diskriminiranih. Ako ni zbog čega drugog, a onda zbog resursa koji im nisu na raspolaganju, na obodu Evrope nastaju, da to tako nazovem, frustrirani kolektivni identiteti, koji na Uniju gledaju izvana i ona im izgleda kao nešto kako-tako ujedinjeno ili jedinstveno samim tim što im nije dostupno. Rekao bih da ste vi do skora prelazili tako povučenu granicu, živeći delom na “Balkanu”, a delom u Holandiji.

D. U. – Istina, postoje frustrirani kolektivni identiteti. Oni postoje u srcu same EU i zovu se “emigranti”, “alohtoni”, “pridošlice”, “obojani”, “drugi”. Neki sociolozi koriste za frustrirane izraz “spavači”. Ali, Bugari koji su diskriminirani unutar EU, naprosto zato jer rade na crno, “kod kuće” diskriminiraju svoje Turke. Hrvati, koji će ući u EU, “kod kuće” diskriminiraju svoje Srbe, a i mnogog građanina EU koji se tamo zatekne preko ljeta kao turist. Srbi, koji su izvan povlaštenog kruga EU, diskriminiraju “kod kuće” mnoge

Albance, Cigane i homoseksualce. Bilo bi tragično da frustracije o kojima pričate krenu u pobunu koja vodi u krivom smjeru, u smjeru odbrane etničkih i vjerskih prava, kao što se to dogodilo u bivšoj Jugoslaviji.

D. I. – Uprkos riziku na koji me upozoravate, ili baš zbog njega, moram reći da to isključivanje zajednica na obodu, kakve su i postjugoslovenske zajednice, lišava evropsku administraciju jednog bitnog istorijskog iskustva. Kada ste već pomenuli jugoslovenski identitet koji se rasuo na niz partikularnih identiteta: proces u kom se to dogodilo nekima, recimo vašem kolegi Borisu Budenu, liči na procese koji se upravo odvijaju u Evropskoj uniji. Ima li razloga za strah i od tih najgorih stvari koje se mogu zamisliti? Da li će se nemiri i dalje događati samo na obodu Evrope, kao što sad recimo gledamo događaje na Bliskom istoku, koje su neki požurili da prema evropskim modelima nazovu Arapskim prolećem?

D. U. – Sve nas koji smo prošli kroz raspad Jugoslavije ovo što se danas događa u EU podsjeća na već jednom proživljeni scenario. Trenutno gledamo evropsku krizu, koja je i finansijska i politička, i pritom virkamo preko njezina ramena ne bismo li vidjeli kako se stvari kreću u Americi. Nemiri će sigurno eskalirati, ali toga se ne bojim. Jedino se bojim da ti nemiri ne budu iskorišteni kao isprika za uvođenje auto-kratskih sistema, za jačanje vojske, za jačanje raznih evropskih fašističkih grupacija, za potkusurivanje mržnje, i za podizanje novih granica i zidova.

D. I. – Pored virkanja preko ramena Evropske unije, mogli bismo se zagledati i u njene imperijalne korene. Ali, danas kao da imamo posla sa nekom kvaziimperijalnom silom koja bi da kolonizuje i teritorije unutar svojih granica i teritorije koje su ostale izvan njih. Kad kažem teritorije, mislim u stvari na zajednice koje su se našle s obe strane po svemu ipak proizvoljno povučene granice.

D. U. – Ne zaboravite, mi, postjugoslavenski narodi, mi smo se samokolonizirali, mi smo dopustili “našima” lopovima da nas koloniziraju i pokradu. Kolonizirao nas je naš vlastiti proizvod – nacionalizam; a onda i tranzicijska pljačka. Jedno je išlo u paru s drugim. A to što vi zovete kvaziimperijalnom silom, ja bih jednostavno nazvala kapitalizmom. Zanimljivo je kako svi post-Jugoslaveni imaju problem s izgovanjem dviju riječi: komunizam i kapitalizam. I istina je, te dvije riječi mi smo opteretili svojim značenjima. Komunizam se u Jugoslaviji zamjenjivao, s pravom ili ne, rječju socijalizam (Rusi su živjeli u komunizmu, a mi, Jugoslaveni, u socijalizmu); a i riječ kapitalizam se nije upotrebljavala (koristili su je Sovjeti uspostavljajući opoziciju između dobrog komunizma i zlog kapitalizma; mi nismo imali baš ništa protiv kapitalizma). Zato smo radije birali zamjene, kao *business*, na primjer. Sada kada smo se svi obreli u tvrdom kapitalizmu, ispada da se ne snalazimo baš najbolje. Bolje se u ideološkim koordinatama snalaze mladi Amerikanci iz Zuccoti parka nego mi, građani post-komunističkih zemalja.

D. I. – Dobro, kapitalizam: kako vidite učinke tržišta u kulturi, koja se na jednom drugom nivou koristi upravo kao legitimacijska potpora tog tržišta?

D. U. – U Evropi postoje dva kulturna tržišta koja se dopunjuju, a najčešće, i nažalost, podupiru. Jedno je tržište koje radi na ekonomskim principima, koje je kulturu, bolje rečeno masovnu kulturu (bilo da se radi o knjizi, filmu, muzici, televiziji) poistovjetilo s robom. Na tom tržištu knjiga je, na primjer, roba kao i svaka druga. Što je roba jeftinija, dostupnija, oglašavanija, to ćete je bolje prodati. Kao prodavači i oglašavači služe i sami autori, a tu su i mediji i svi oni koji se nadaju da će ubrati profit. Međutim, situacija s profitom nikada nije potpuno čista. Čak i kada prodajete običnu bocu pića, tu je uključen faktor ideološke manipulacije. Ispijajući “pepsi”, ne ispijate samo piće nego i nostalgiju, pripadnost svojoj klapi, svom vremenu, generaciji, željenoj slici sveta, koječemu. Tu leži snaga i apsolutna nadmoć popularne kulture.

Postoji i drugo, daleko slabije tržište kulturnih dobara. Radi se o kulturnim dobrima koja imaju uglavnom samo tzv. simboličku vrijednost. Realizaciju te simboličke vrijednosti omogućavaju kulturna birokracija EU, državna ministarstva kulture i slične institucije. One djeluju kao neka vrsta vojske kulturnoga spasa. One su tu da potpomognu financijski nekomercijalnu kulturnu robu koju je teško prodati. Međutim, ni to paralelno tržište nije lišeno "ideologije", pa ni gladi za profitom. Ono će, na primjer, financirati izgradnju kakvog muzeja moderne umjetnosti u želji da ostavi trajan (a ne fluidan) simbolički kapital, ali će gledati kako da uloženi novac vrati. Svaki muzej je prije svega turistička atrakcija, pa tek onda "hram umjetnosti". Proizvođač kulturnog dobra, umjetnik, pritisnut je, s jedne strane, tržištem koje mu poručuje da je jedino bitan *sales record*. S druge strane, isti taj umjetnik u vlasti je evropskih i/ili nacionalnih kulturnih institucija koje u pravilu ne dopuštaju uplitanje u svoju kulturnu politiku. Institucije imaju novac i pravo da ga daju kome hoće i za što hoće, zar ne?

A onda se oba ta paralelna tržišta prilagođavaju kontekstu koji je moćniji od njih. To je kontekst suživota velikih i malih jezika i kultura, centra i periferije, između alohtonih i autohtonih particijanata u kulturi i tako redom. Bojim se da je popularni slogan "Kultura ne poznaje granice" upravo i izmišljen zato što ih (kultura) i te kako poznaje.

D. I. – I dalje o kapitalizmu: mogu li se sve one razlike koje pominjete, a nabrojali ste "emigrante", "alohtone", "pridošlice", "obojane", "druge" naposljetku svesti na klasne razlike, to jest predstaviti kao posledice ekonomske diskriminacije? I nije li odbrana verskih i etničkih prava u slučaju raspada Jugoslavije bila u stvari odbrana klasnih privilegija? Iako su se sistemi menjali, sastav upravljačkih grupa na prostoru Jugoslavije nije se bitnije promenio. Ali se jesu promenili obrasci raspodele dobara: bogati i moćni postali su još bogatiji i još moćniji. Nije li kultura i prilikom raspada Jugoslavije, baš kao i danas, (zlo)upotrebljena da sve to uvije u priču o etničkim i verskim pravima koja se uvek manifestuju kao prava na posebnu kulturu?

D. U. – Ispod svega stoji novac. Razlike su uvijek klasne, slažem se s vama. Međutim, pitanje etničkog, nacionalnog, vjerskog identiteta "mudro" je istaknuto u prvi plan, i ono spretno kamuflira temeljne klasne podjele. Tako će holandski vodoinstalater, koji je upravo ostao bez posla, odmah optužiti pridošlicu Poljaka, koji se našao u Holandiji da mu oduzme posao. Za vrijeme nedavnog boravka u Wrocławu, na Evropskom kongresu kulture, gledala sam mračan film *Import/Export* Ulricha Seidla, koji pripovijeda dve paralelne priče. Jedna je o mladoj Ukrajinki, koja živi u ukrajinskoj provinciji, radi kao medicinska sestra i izdržava majku i svoju bebu. Nakon neuspješnih pokušaja da zaradi novac u Ukrajini, odlazi u Austriju, gdje radi kao spremačica u bogatoj kući, a kada dobije otkaz, zapošljava se kao čistačica u staračkom domu. Druga priča je o mladom Austrijancu, bez škole i bez posla, koji sa svojim očuhom – sitnim lopovom, pijancem i pervertitom – putuje istočnom Evropom i prodaje i kontrolira *pinball* mašine. Dvojica Austrijanaca ponižavaju deklasirane "Istočnjake", jer se osjećaju boljima i nadmoćnijima od njih, iako su sami pripadnici zapadnog *underclassa*, što se malo razlikuje od istočnog. Starac koji umire u staračkom domu nudi mladoj Ukrajinki brak, ali samo ako "bude dobra prema njemu". Dakle i on se – upišan, usran, na samrti – osjeća boljim od Ukrajinke. Ispričavam se što sam tako nadugo prepričavala film, ali poruka je jasna, radi se o dugogodišnjoj manipulaciji ideologijom o evropskom Istoku i evropskom Zapadu, radi se o potpunom iščeznuću klasne svijesti, pa prema tome i klasne solidarnosti. U filmu jadnik pljuje po jadniku, misleći da je bolji. Jugoslavenski slučaj pokazao je kako je tobožnja odbrana nacionalnog identiteta zapravo pljačka s političkim legitimitetom. Pljačku su odobrile strane političke institucije, ona je podržana legitimnim političkim sredstvima, a potvrđena Daytonskim sporazumom i mnogo čime sličnim.

I na kraju, dakako, kultura (univerzitet, pisci, umjetnici, intelektualci, edukatori) odigrala je veliku ulogu u "spiritualnoj legitimizaciji" zločina i pljačke. Ali i to je stara priča, kulturnjaci su uvijek tamo gdje je vlast,

dakle – novac. Usput rečeno, ponekad mi dopru do ušiju tračevi iz Rusije. Ruski kulturnjaci, navodno, sve više podržavaju svoje oligarhe, dakle i oni se bave “spiritualnom legitimizacijom”, iako to oligarsima zbilja nije potrebno. Međutim, kulturnjacima jest. Oligarsi su goleme hodajuće kase, kako ih ne podržavati?!

D. I. – Mehanizmi isključivanja i uključivanja, to jest uspostavljanja i održavanja moći unutar i izvan granica Evropske unije, često se manifestuju i kao davanje ili oduzimanje prava na sećanje. U svojim knjigama, i proznim i esejističkim, često pišete o tome. Štaviše, možda bi se vaš književni rad mogao protumačiti i kao čuvanje onih sećanja koja nisu u skladu sa slikom koju bi današnja evropska društva da imaju o sebi. Pri tom, taj vaš rad bih jasno razdvojio od onoga što se naziva nostalgijom. Rekao bih da je pre reč o jasnom angažmanu koji čuvanjem suvišnih ili nepotrebnih sećanja zapravo čuva mogućnost izbora između više opcija u traženju izlaza iz krize.

D. U. – Da, pisala sam o tome, o konfiskaciji sjećanja. Vlast u našim postjugoslavenskim zemljama obilato manipulira prošlošću, prošlost joj uglavnom i služi za manipulaciju. Vlast se bavi otkopavanjem i zakopavanjem leševa, svaki čas izvuče neki, kada joj to zatreba, i svaki čas zakopa neki, ako joj to zatreba. Najstrašnije je da se inteligencija, koja bi trebala biti i filter i arbitar, najčešće stavlja u službu vlasti, pa onda u rezultatu cvjeta praksa podizanja spomenika i njihova rušenja; praksa izdavanja nesuvislih udžbenika (u jednoj sredini važi jedna historijska istina, a u drugoj druga). Bilo bi zgodno kada bi se netko pozabavio time kako se neke epizode iz nedavne povijesti tretiraju na hrvatskoj wikipediji, a kako na srpskoj, bosanskoj, slovenskoj ili makedonskoj. Za taj test ne treba puno truda, možete ga obaviti brzo.

D. I. – Ne samo da su neka sećanja nepodobna, nego se čini i da je sećanje samo postalo suvišno. Kao da živimo u društvima, da to tako kažem, bez dubine. Sve što se dogodi, dogodi se na površini, tu se zadrži neko vreme, i onda potone kao da ga nikada nije bilo. Mogu li kultura i naposljetku književnost opstati bez sećanja?

D. U. – Sjećanje postaje besmisleno u trenutku kada biva podvrgnuto politizaciji, ideologizaciji i komercijalizaciji. To se, na primjer, dogodilo s jugonostalgijom. Društvo bez dubine, kako vi kažete, i ako uopće prihvatimo da je to tačno, dijelom je rezultat doba u kojem živimo; doba spektakla, doba informacijske revolucije, doba masmedija i masovne kulture, doba interneta. Internet, na primjer, briše sjećanje upravo zato jer ga prostim dodiranjem na tipku možete aktivirati. Sam internet i ne podrazumijeva dubinu, nego širinu. U Engleskoj su napravili iztraživanje i testirali londonske taksiste koji se nekoliko godina služe GPS-om. Ispostavilo se da je taksistima u samo tih nekoliko godina, koliko su se oslanjali na kompjuterske navigatore, dobro atrofirao osjećaj za orijentaciju u prostoru. Više nisu znali reći gdje je sjever, gdje je jug. Grubo rečeno, ako jednoga dana ostanemo bez struje, moglo bi se dogoditi da ostanemo bez sjećanja. Internet je i izmišljen da nas drži u iluziji permanentne sadašnjosti. Prošlosti nema, budućnost je sadržana u nekoj tehničkoj novici. Preostala nam je vječna sadašnjost. Zabavno, je li da? Naravno, pritom nikako ne mislim da je internet taj “vrag iz kutije”. Kriza u kojoj smo se našli daleko je dublja, ona nije samo financijska i politička, i nije trenutna. Kriza je zahvatila apsolutno sve, uključujući i kulturu, koja se posljednjih godina svela na nezaustavljivo recikliranje “smeća”. Naprosto mislim da smo se obreli u novom vremenu, da svi dijelimo osjećaj da su stvari izmakle našoj kontroli, te da smo, baš kao londonski taksisti, izgubili osjećaj za orijentaciju. Međutim, postoje i znakovi buđenja iz nekog dugog i mučnog sna, postoji svijest da dalje ovako više ne ide, kao i svijest da nam predstoji zajednički napor za očuvanje nekih temeljnih ljudskih i civilizacijskih vrijednosti.

D. I. – Osetite li ponekad da biste voleli da pobegnete, da se sklonite negde od svega? Meni to sve češće pada na pamet. Ali, nikako ne mogu da zamislim to mesto gde bih se sklonio, niti mogu da zamislim sebe na nekom takvom mestu. Kako vi stojite sa tim utopijskim vizijama?

D. U. – Bojim se da svi imamo neku vrstu “*exit*” neuroze, svi pogledom tražimo gdje se nalazi to zeleno *exit* svjetlo, kamo da šmugnemo kada dođe do opće panike. Međutim, bijeg nije ni realno ni efikasno rješenje. Kao i nakon svakog potresa, netko mora popraviti štetu. Netko mora ukloniti ruševine. Ako to već ne činite zbog sebe, učinit ćete to zbog svoje djece. Neki ekonomisti tvrde da će kriza dugo trajati. Ljudi će se u međuvremenu okrenuti jedni drugima, možda će se uspostaviti neki novi oblici međusobnog povjerenja, oblici malih zajednica, poput komuna, tko zna što će se još dogoditi. Ali jedno je sigurno: nema bijega. Između ostaloga i zato što dobro znamo da se nema kamo pobjeći. Svima nama predstoji suočavanje sa jednom neopisivom, golemom štetom.

UTAPANJE U ČAŠI VODE

DUBRAVKA UGREŠIĆ

Razgovor vodili Snežana Ristić i Radonja Leposavić

Hotel Beograd "Intercontinental", 4. jul 2002.

Dubravka Ugrešić rođena je u petom desetljeću 20. stoljeća, četiri godine nakon završetka

svjetskog rata. Rodila se u Jugoslaviji, u malom industrijskom mjestu nedaleko Zagreba, glavnog grada Republike Hrvatske. Tih se godina rađalo mnogo djece. Zemlja uništena ratom ubrzano je gradila svoju budućnost. Prema svjedočenju njene mame već u drugoj godini života dobila je – avitaminozu. Međutim, već u petoj okusila je prvu naranču, čega se jasno sama sjeća. Od te prve naranče život je nadalje svakim danom potvrđivao nezaustavljivi hod u bolju budućnost. Rasla je u multinacionalnoj, multikulturalnoj i monoideološkoj zajednici pred kojom je bila budućnost. Politika je nije zanimala. Roditelji je ničemu takvom nisu učili. Riječi vjera, narod, nacija, ili pak komunizam i partija nisu joj ništa značile...

** *

U srpnju 1986. putovala je na Mljet. Tamo je naletjela na nizozemskog književnog teoretičara Rajnera koji je nije prepoznao i na beogradskog pisca Radoslava koji je prepoznao. Na plaži su dugo razgovarali o književnosti i životu, a kad su se umorili Radoslav je upitao koliko je sati. Nije znala jer nije imala sat. *Nije lepo da nemaš sat*, rekao je Radoslav, *pisac treba da ima sat. Kad se vratim u Beograd, zvaću neke pisce pa da skupimo novac i kupimo ti sat. Hvala*, rekla je, *ja sat iona ko ne nosim...*

** *

"Kako to da sad nosim sat? Ne znam zašto. Jedna ruska poslovice kaže: *Sretni ne gledaju na sat*. Mi nismo sretni više, živimo strašno ubrzanje. Nikad nije bilo većeg osjećaja za vrijeme i sekunde."

** *

Stigla je mala pošiljka od Radoslava. *Kupili smo ti veoma lep sat. S njim možeš slobodno da roniš u vodi, a i svetli u mraku...*

** *

"S ovim satom ne mogu da ronim, to je najjeftiniji 'svoč'. A sat od Radoslava? Ma škrtac, nikad ga nije poslao. Samo priča."

** *

Zagrebački Hotel "Intercontinental" u koji je Hoze Ramon Espeso stigao oko šest sati izjutra sada se zove "Opera". Espeso će poginuti udarivši glavom u ivicu bazena, a Vi ste u govoru na skupu posvećenom Hani Arent pomenuli ubistvo Arkana. Jeste li to slučajno smrću povezali beogradski i zagrebački Hotel "Intercontinental"?

Sve skupa je jako čudno. Srbi i Hrvati se stalno međusobno upoređuju, stalno krađu jedni od drugih, stalno mjerkaju jedni druge. Ni rat im nije pomogao da se razdvoje i prestanu s tim mjerenjem i odmjeravanjem. Postoji mogućnost da će se beogradski Hotel "Intercontinental" u bliskoj budućnosti zvati "Opereta", ako se onaj tamo zove "Opera". To zapravo ne bi bilo ni loše.

U svom izlaganju pomenula sam scenografiju ovdje. Ona je meni jasnija nego strancima, a ljudima odavde je vjerojatno još jasnija. Mislim da stranci to nisu shvatili. Ovdje, u *Hotelu Arkan* – u hotelu u kojem je Arkan ubijen, na spratu se održava simpozij o Hani Arent i strani se gosti – stručnjaci za ovu temu: uvaženi filozofi i profesori na američkim i drugim fakultetima, autori biografija i knjiga o Hani Arent – ponašaju kao na svakom drugom skupu, u Beogradu ili u Vašingtonu, na Harvardu ili u Parizu... A ovdje je scenografija veoma simbolična. Juče sam se selila iz sobe u sobu i na prvom katu zatekla dva tjelohranitelja. Ljudi me pitaju kako znam da su *bodyguards* – jednostavno znam, nije bilo nikakve sumnje, tako su izgledali. Onda sam se sjetila priča o ubojstvu Arkana u lobiju ovog hotela i odmah mi se u glavi počela odmotavati nekakva drama, scenarij po kome dolje, u lobiju, teče život mafije, kriminalaca, ubojica, ratnih profitera, dilera oružjem, drogom, ljudima ili čime već ne, I gdje odjekuje smijeh zalutalih turista, a gore, na spratu, ekipa ozbiljnih ljudi raspravlja o Hani Arent. Ne govore oni toliko o njenim radovima – ni organizatori nisu bili za to silno zainteresirani jer su knjige Hane Arent ovdje gotovo sve prevedene i ozbiljni ljudi ih znaju skoro napamet – već pokušavaju da pokrenu javni razgovor o krivici i ratu, o fašizmu koji je 20 ovdje bio na sceni deset godina. Zato sam skrenula pažnju na tu simboliku. Što je najfantastičnije, u jednom trenutku je ušao Dušan Makavejev; to bi bila sjajna scenografija za neki njegov film.

Mogao je ući i Rajko Grlić.

Mislim da Makavejev ima više apetita za tu vrstu scenografije.

Mislite da su organizatori uspjeli otvoriti raspravu o odgovornosti i krivici?

Vrlo je to teško kad je toliko različitih učesnika. Ozbiljni teoretičari ne žele spuštati svoj nivo – oni govore o Hani Arent kao o zadanoj temi – i tek oni drugi, oni kao ja, oni koji nisu profesionalni filozofi niti se profesionalno bavom Arentovom bave, nastoje govoriti o onome što ih zbilja boli. Iako znam sva djela autorke o kojoj je ovdje reč, ne mogu biti ravnopravni diskutant stručnjacima, nisam filozof, ne mogu ništa novo artikuli- rati povodom njenih tekstova. Ali mogu Hanu Arent povezati sa našom situacijom. Ima nas dosta takvih – čekamo da se otvori prava rasprava.

Nisu ni svi stručnjaci isti. Oni sa Istoka, dodirnuti ratom ili nekom drugom stravom, takođe nastoje govoriti o stvarnosti koja ih boli.

Oni sa Zapada bi da teorijski raspravljaju o Hani Arent i suđenju Ajhmanu, a mi bismo odmah na sud domaće Ajhmane. Mi bismo zapravo da razgovaramo o Ajhmanu u Hagu.

To je naslov teksta Obrada Savića u zborniku.

Eto.

Problem međutim nije na ovakvim skupovima. Najčvršće jezgro odbijanja pravih rasprava je u stvarnom životu – tu dolazi do iskliznuća.

Uvijek teški događaji tendiraju ritualizaciji. To je kao poslije sprovoda. Ne možete stvarno razgovarati o mrtvacu, nego kažete: *Žao mi je*. Pošaljete cvijeće ili odete na pogreb. Ritualiziraju se i isprike za učinjena zla. Čeka se tko će se prvi ispričati i kako će to učiniti. Zlo se i muzealizira. Obilježavaju se mjesta gdje su se stvari dogodile i oko tih mjesta se izvodi ritual podsjećanja i kolektivnog saučešća. Ali, koliko god vas ritualiziranje tjera da se sjećate strašne prošlosti, toliko vas i oslobađa obaveze da tokom cijele godine na te užase mislite. Tek nam predstoji stvaran razgovor. Sistem ritualnih strategija nije dovoljan – to zapravo nije ništa.

Na Haškom tribunalu ljudima već sude, ali lokalni sudovi zasad to odbijaju ili finansiraju procesuiranje zločinaca pa ih onda puštaju. Tek par ih je završilo u zatvoru, a ostali šetaju okolo slobodno. Sve ove sredine još uvijek imaju tendenciju da vlastite kriminalce drže za heroje kao zalag sopstvenih prošlosti. Kako da sad oni koji su bili, recimo, u četi Ante Gotovine – ili kako se već zove taj domaći kriminalac – kako da kažu da je Gotovina bio zločinac kad to znači da su i oni to bili, da su i oni nešto loše radili. Vrlo je jaka želja da se ne dira u ono kako je sada, da se zadrže privilegije, da se zadrži sjaj kriminaliteta transformiranog narodnom alkemijom u zlato herojstva. Sve ove sredine imaju kriminalce koji su proglašeni herojima.

Vaše izlaganje izazvalo je i neke zabavne nesporazume. Rekli ste da su zločini činjeni i iz straha, pa je jedan teoretičar sa Zapada pitao kako su to ljudi iz straha istrčavali iz rovova, krali televizore i s televizorima u rovove se vraćali.

Na cijelom ovom terenu – kako god se sad zvale te neke države ili sve to skupa – svi su participirali. Svi su na psihoanalitičkom kauču, samo nema tko da obavi psihoanalizu. Puno se toga dogodilo u kratkom periodu, u deset godina. Ne znam kako su ljudi ostali normalni.

Šta je bila naša zajednička povijest? Recimo da smo živjeli idiličan i relativno stabilan period do Titove smrti. Onda dolazi deset godina strašne nestabilnosti. Ljudi su – dobro se toga sjećam – danonoćno gledali u televizor i čekali što će se s njima dogoditi. Sjećam se nestašica, inflacija, sjećam se užasne nesigurnosti. Svakih pet minuta se mijenjao predsjednik, stalno su bile neke svađe. Sad su zaboravljena imena političara na koje smo traćili vrijeme čekajući da nam riješe sudbinu. Ne znam više ni jedno ime, ali se sjećam intenzivnog skoro desetogodišnjeg iščekivanja. Onda se promijenio sistem. Običan čovjek mijenja državu, mijenja pasoš, mijenja svoj identitet. Dobiva prisilni identitet, ili odjedanput prihvaća identitet za koji je mislio da nije njegov ali eto odsad mora bit. Ili se spaja sa identitetom za koji je uvijek mislio da je njegov ali je to malo bio zaboravio.

Mijenja se okoliš – *environment*. Mjenjaju se nazivi ulica. Sve što je bilo poznato postaje novo i to se mora savladati, mora se učiti. Morate naučiti da se Trg Republike u Zagrebu više ne zove tako, da je to sad Trg Bana Jelačića. Vrativši se pre neku godinu u Zagreb, morala sam obaviti neki posao u vezi s birokracijom. U mom kvartu. I – ja sam se izgubila. Jako me potreslo to što sam se izgubila u vlastitom kvartu, u Zagrebu. Ne znam što se dogodilo – sad bih i ja trebala psihoanalitičara da mi to objasni. Ipak je sve ostalo isto; nisu oni baš srušili cijeli kvart, niti se on toliko promijenio. OK, nazivi ulica jesu novi – pa šta? Trebalo bi da napamet znam svoju putanju. Međutim, nikako nisam uspijevala pronaći mjesto gdje sam išla. Pitala sam ljude, ali mi ni oni nisu mogli dati informaciju. To je bio košmar, utapanje u čaši vode. Nešto se dogodilo, nešto; u najobičnijoj situaciji, maloj, dnevnoj, kad je trebalo da pronađem mjesto gdje se izdaju nekakve potvrde – više nisam znala reagirati.

Nakon svih takvih promjena, dogodila se još jedna. Dogodio se rat. Civilni, građanski rat. To nije bio rat između država – to je bio rat između susjeda, rat unutar porodice. Jedan sin je, pretpostavimo, vrlo lako mogao otići u četnike, jedan je mogao otići u ustaše, jedan je mogao otići u partizane – nepostojeće partizane, jedan je mogao emigrirati. Grčka tragedija unutar familije. Strašan mentalni napor je potreban da se to prenese na drugi plan i nazove ratovima između dviju država, ili da se kaže da me se to ne tiče – da to nije moj rat. Relativno stabilan život odjednom se pretvorio u biblijski žanr u kojem Kain ubija Abela. Sve što je govoreno za prvi grijeh – da bi ga se opravdalo, ljudi su počeli usvajati u formi državne propagande. Za običnog čovjeka je to bio strašan mentalni napor. Čudim se da ljudi nisu potpuno poludjeli, posenilili i sve zaboravili.

Zar nisu?

Govorim o običnim ljudima pretpostavljajući njihovu pasivnost. Ali većina takozvanih običnih ljudi je participirala u velikom zlu. Zaista. Svatko je ponešto doprinijeo. Netko je bio dobar pljuvač – pa je pljunuo na susjeda Hrvata ili susjeda Srbina; netko je bio dobar kradljivac – pa je ukrao sujedov videorikorder; a netko je uzeo pušku – jer mu se baš bilo dopalo da brani domovinu.

Samo što se to ni sad ne vidi kao zlo.

Ne vidi se jer se kaže da je takvo bilo vrijeme. I u pravu su ljudi kad to kažu – takve su tad bile norme. Onda je to bilo OK. A osim toga, ljudi se međusobno porede. Kako da se netko u društvu u kome je, recimo, Arkan heroj osjeti zločincem zbog krađe sladoleda?

Arkan nije heroj u celom društvu.

Naravno, ne kažem da je sve “skladno i harmonično”.

Posle Drugog svetskog rata mnogi nisu priznavali nove nazive. Jedna se robna kuća u Beogradu kolokvijalno i dalje zove “Mitić”, druga “Na-Ma”, Bulevar Revolucije je sve vreme nazivan Aleksandrovom ulicom...

Ne da ljudi nisu priznavali nove nazive, riječ je o automatizmu. Svaki put kažem taksisti u Zagrebu da me vozi na Trg Republike, a on mi na to veli: Gospođo, već deset godina taj trg se ne zove tako!

Prepoznaju li Vas na ulici u Zagrebu?

Ne.

Zna li običan svet u Hrvatskoj ko je Dubravka Ugrešić?

Mislim da dâ. Tu i tamo dajem intervjuje *Feralu*, tu i tamo netko napiše nešto o meni u nekim novinama. Ime mi još uvijek prepoznaju: A, Vi ste ona...

... vještica?

Ne, to je zaboravljeno. Mislim da je ta epizoda zaboravljena.

Zaboravljena Slavenu Letici i Denisu Kuljišu?

Da, da.

Da li se aktuelna vlast trudi da se iskupi, recimo, vješticama, pokušava li da ispravi ono što je Tuđmanovo doba iza sebe ostavilo?

Nekih malih pokušaja je bilo, međutim, ipak živimo, kao i većina svijeta – osim možda na Islandu kao svijetlom primjeru – u muškom društvu. Neki mali napori da se nešto ispravi odnose se na nastojanja muškaraca spram muškaraca. Stipe Mesić je dao orden Predragu Matvejeviću, Ivica Račan je sličan gest načinio prema Rajku Grliću, ali da Stipe Mesić odlikuje Miru Furlan – to je nezamislivo. Može se odlikovati Rade Šerbedžija, ali ne i neka žena. Stvar se riješava među ortacima. Mi smo dečki, to je razumljivo. A žene – one su nevažne. Lani se moglo dobro vidjeti kako funkcionira nacionalna euforija. Bilo je jako zanimljivo posmatrati zbivanja nakon što je Goran Ivanišević osvojio Wimbledon. On je *boy from the hood* – poluobrazovani dečko iz Splita koji nabija tenisku lopticu cijeli svoj život. Katolik je, Hrvat, dobar dečko koji vjeruje u Boga. Sentimentalna priča vezana za njegovu sestru predstavlja ga kao poštovaoca porodičnih vrijednosti, i sve u njegovom imidžu je “kako treba”. Doživljava apoteozu – konačno pobjeda! I dečki su tu pobjedu protumačili kao hrvatsku. Jadna, ponižena, nikakva, zabačena Hrvatska konačno je osvojila kup vimbldonski. No, već slijedeći dan transformirano je pročišćenje zbog pobjede sportom. Pojavio se slogan koji je sve okrenuo u korist zločinca Ante Gotovine. Kad je Ivanišević rekao da je Gotovina naš heroj, odmah je istaknut slogan: Svi smo Ante Gotovina! Ta identifikacija: Mi smo heroj – mi smo Ante Gotovina, ta identifikacija sa zločincem je strašna.

Kad ste poslednji put bili u Beogradu?

Prije dvanaest godina.

Kako Vam sada izgleda?

Nisam uspjela ništa vidjeti osim malo Knez Mihailove, malo Kalemegdana, malo sam zavirila u knjižare i to je sve.

Kakav odnos sad imate prema ovdašnjoj publici?

Ne znam, ne znam tko su moji čitaoci.

Zanimljivo je da ovdje najviše komunicirate na engleskom, na stranom jeziku.

Strani jezik je OK. Lagano vas distancira od onoga o čemu govorite pa ispada da ste mirniji i sve skladnije artikulirate. Na maternjem jeziku artikulacija teško ide, nešto vam se počne pušiti iznad ušiju. Crvenite, lomate rukama, ne izgovarate rečenice do kraja, znate da onima kojima ih upućujete i ne trebaju te rečenice do kraja. Sve razumiju unaprijed. Govorite bez fusnota, bez objašnjenja... A kad govorite na stranom jeziku, pretpostavljate da je adresat slušalac koji nije tako upućen u stvari. Onda više objašnjavate i sve izgleda bolje.

Kako se osećate u Amsterdamu?

Dobro. Mirnija sam jer sam udaljenija od epicentra koji je još uvijek točka boli za mene. Udaljenija sam od bivše Jugoslavije. Mislim da je najbolju formulaciju egzila – a jako puno je pisano o tome – najljudskiju definiciju dao Brodski: Egzil je dobar zato što vas svi ostavljaju na miru.

Ne može se baš verovati da se može od epicentra pobeći nakon što se u Vašoj knjizi pročita da je u Crnoj Gori za vreme zemljotresa jednog čoveka epicentar pratio u stopu. On izađe iz kuće...

... a epicentar za njim. Da, to je istina. Uvijek dođete na akupunkturnu točku koja vas boli. Sve je zapravo nekakva teorija greške, zablude. Počinje od Kolumba koji je mislio da je otkrio Indiju a otkrio je Ameriku. Vjerojatno i mi stalno kružimo oko istih punktova. Mislimo da smo izbjegli od točaka koje nas bole, a ni smo.

Je li Vam to što ste bili vještica u Hrvatskoj pomoglo u egzilu?

Zašto?

Znali su za Vas pa ste možda lakše mogli da nastavite karijeru. Da ne krećete baš sa dna.

Ako je i pripomoglo, kratko je trajalo. Kad tamo znaju za vas, to znači da će novinari – kad umre Tuđman recimo – tražiti da komentirate ovdašnje događaje. Kad se dogodi potres, ili već nešto, zovu vas da date izjavu. Ako mislite da je to neka spisateljska satisfakcija, da to mnogo pomaže, jako se varate. Balkan, balkanski ratovi, sve ovo ovdje – to više nije predmet interesa ni medija niti ikog tamo. To što mi se u Hrvatskoj dogodilo nije bila odskočna daska. Knjige su mi prevedene i prije rata. Ali sad to svi zaboravljaju, a naročito Slaven Letica koji misli da mi je dao nekakav veliki *push* i omogućio profit. Vještice simo vještice tamo – sve vam to prođe za pet minuta.

Zainteresovanost za bivšu Jugoslaviju Vas i dalje drži?

Mislim da je čak i veća nego prije. Paradoksalno je da su se moje rane knjige mogle čitati svagdje bez ikakvih fusnota, a sad su mi sve vezanije uz ovu sredinu.

Kad kažete najranije, mislite li i na knjige za decu?

Da. To sam i zaboravila. To je mračna mrlja u mojoj spisateljskoj karijeri.

Na reč domovina, na šta u stvari pomislite? Gde Vam je domovina?

Nema je.

Prazno mesto?

Prazno mjesto. Međutim, nostalgija ipak postoji. Ima nepredvidljive i skrivene puteve. Događa se da vas u Budimpešti, ne svaki put već ponekad, da vas takozvana domovina – što god je sad to – da vas ta domovina zaskoči iza nekog ugla. Prepoznate neki kolač, razveselite mu se, a ne znate zašto. Ulovite u zraku miris koji prepoznate, a ne znate odakle dolazi i zašto vas baš taj miris uzbuđuje. Domovina postoji na potpuno neočekivanim mjestima. Zadnji put sam domovinu srela u Mančesteru, glavnom gradu Nju Hempšira. Tamo živi puno bosanskih izbjeglica. Povelili su me u trgovinu koju drži lokalna Poljakinja, i tamo je bio muzej predmeta iz istočne i južne Evrope. Moglo se naći konzervirano mlijeko iz Rusije – zguščonka, mogao se naći makedonski ajvar, poljska kobasica... Mogle su se naći napolitanke *adria*, bombone *negro odžačar grla*, *minas kava* naravno. Fantastičan izbor. Ljudi su govorili: *Ej, bona, jesi li došao kupit... Jes, došao sam kupiti...* To je magično. U nekom Nju Hempširu ljudi govore bosanski, vuku plastične vrećice – to je takođe nostalgični detalj, kupuju poljske kobasice i makedonski ajvar. Domovina je mobilna, ona je svuda po svijetu, zaskoči vas na najneočekivanim mjestima. A izgubite se u rodnom gradu.

Na suđenju u Hagu se jezik koji prepoznamo najpreciznije deli na bosanski, hrvatski i srpski. Pa u direktnim prenosima...

... kao da domovina upada direktno u moj stan.

Pratite li ta suđenja?

Nažalost, ne. Ove godine sam par mjeseci provela u Americi. Spremam se, od jeseni ću biti bliže Hagu, spremam se to pratiti.

Kakav je osećaj kad vidite Miloševića na optuženičkoj klupi?

Privatno?

Da.

Ja ga uopće ne bih sudila, odmah bih ga zatvorila. Doživotno. Ne bih mu dala usta da otvori. Ali to sam ja, ja nisam zakon.

To suđenje mnogi doživljavaju kao farsu. Ima li ono veze sa pravdom?

Zato i kažem da mu ne bih dala da progovori.

Je li smisao bavljenja poetikom pomalo doveden u pitanje u poslednjoj deceniji?

Često je i to veliki problem. Kad danas mislim o svom dnevnom književnom životu prije raspada, o dobu kad sam radila na fakultetu, shvaćam da sam zapravo živjela u apsolutno zaštićenom i blaženom getu. Bilo je to vrijeme zajedničkog jugoslavenskog kulturnog tržišta i intrigantnih projekata, vrijeme kada smo se svi uzbuđivali zbog FEST-a, BITEF-a, izdanja novih knjiga. Bilo je to vrijeme debelih književnih časopisa u kojima su štampane obimne recenzije, pisale su se rasprave, knjige su imale veliku važnost. Jedna knjiga je mogla imati trideset-četdeset-pedeset recenzija. Pazilo se tko će dobiti nagrade, kritičari su vodili računa o onome što govore i kako pišu. Sve je imalo značaj i bilo je povezano.

Sa razvodom i ratom sve se jako stislo. Radi se o deset godina prekida u kulturnoj memoriji, što je puno, i sad se mora početi od početka. Jer, promjenio se adresat. Promjenio se svjesno ili nesvjesno. Pred vama je novi čitalac koji više nema kulturno pamćenje, koji ima nekakvu prazninu – rupu od deset godina. Mladi ne samo da ne znaju bivšu jugoslavensku kulturu i kontekst nego ne znaju ni kulturu svojih nacija. Sretala sam dvadesetogodišnjake iz Srbije koji nisu čuli za Makavejeva, iako ovdje nije postojala zabrana prikazivanja njegovih filmova. U Hrvatskoj jest, tamo je prešutno zabranjivano sve što je dolazilo iz Srbije. Niste mogli vidjeti filmove i televizijske inserte, niste mogli čitati knjige, ništa odavde. Sad polako to puštaju. Nisu se mogle vidjeti čak ni hrvatske televizijske serije od prije rata ako nisu odgovarale vladajućoj garnituri. To je kao da vam netko izbriše sve osim jedne rečenice.

Moj sadašnji adresat je ili ovaj promjenjeni čitalac, ili potpuno novi koji za mene nikad nije čuo. Onaj prvi čita svaki tekst iz političke perspektive, pa će i za sasvim neutralni esej pročitati u iskrivljenom ključu – recimo za onaj o Amsterdamu – reći: Ona baš ne voli Hrvatsku i zato piše o tome. A onaj drugi će se pitati: Ugrešić, tko je to? Nema holandsko prezime. Zašto ona piše o Amsterdamu? Ta slika potencijalnih čitalaca jako otežava rad jer ne vjerujem da pisac piše sebe radi. Manijaci i skribomani pišu za sebe i mesije koje misle da čak i recept za kolače treba ostaviti pokoljenjima, a normalni ljudi pišu da bi komunicirali. Oni pretpostavljaju svoje konzumente, čitaoce. Nekom konkretnom upućuju ono što rade.

“Samizdat” je ovde objavio nedavno četiri Vaše knjige i mora da Vam je jako nelagodno. Dati ste ljudima koje više ne poznajete.

Zato se i objavljuju te knjige u paketu. Dejan Ilić se jedini složio s mojom idejom. Bilo je i ranije ponuda iz Beograda i Zagreba da se objavi ova ili ona knjiga, ali nisam pristajala jer sam imala na umu prekid kulturne memorije. Objaviti jednu knjigu u vakuumu od deset godina ne znači ništa. Treba ponovo uspostaviti nekakav makar i slabašan kontekst i početi s prisjećanjem. Najprije su objavljene četiri knjige, pa će još četiri. Inzistirala sam da to bude postjugo- slavenski projekt i pronađen je link sa Zagrebom. Knjige će izaći i tamo, “Konzor” je koizdavač. Nažalost, nismo mogli naći nikog u Bosni, ali će knjiga biti i tamo.

Među naslovima je i “Muzej bezuslovne predaje”?

Da.

Bavite li se još ruskom književnošću?

Ne. Više se ne bavim time ozbiljno. Najpre, izvan sam akademije. A biti izvan akademije i baviti se nečim tek tako jeste neka vrsta amaterizma. To ne želim. Drugi razlog je izostanak interesa, mog interesa. To me više ne zanima. Čak i kad bi me jako zanimalo bilo bi to sad veoma otežano. Ruska kulturna scena je u

stranoj živosti – hiljade izdavača i knjiga se pojavljuje i nestaje. Vrlo je teško poloviti konce i shvatiti što se zapravo događa. To govorim za suvremenu scenu. A ono što je prije dvadeset pet ili trideset godina – kada sam se time bavila – imalo istraživački čar, više ga nema. Sve je štampano, sve je vani, sve je doživjelo reprinte. Čar skrivena i zaboravljena ruske avangardne kulture ne postoji više. Prije tri godine sam u Moskvi kupila suvenirne šalice sa Maljevičevim crnim kvdratom, a u Gugenhajmu njegove sportsmene kao suvenirne lutke. Avangarda – toliko dugo zabranjivana, skrivana pod prašinom i dostupna samo rijetkima – postala je suvenirna komercijalna vrijednost. To se desilo i staljinizmu. Možete kupiti majce sa likom Staljina i tvrdim staljinističkim sloganima, kao i majce sa Maljevičem ili Kandinskim. Sad je sve tržnica, bazar, više nema otkrivalačke draži.

Ali Vas nije samo čar skrivenog opredelila za rusku avangardu?

I danas mislim da je kultura ruske avangarde jedan od najzбудljivijih, najkreativnijih, najzanimljivijih perioda kulturne povijesti dvadesetog stoljeća. Veoma je uzбудljiv spoj politike – događaja tog vremena: revolucije i svega drugog – i načina na koji su umjetnici reagirali. Tu su najrazličitija čitanja, bogat razvoj književnoteorijske misli, slikarstva, muzike, literature. Sve je postalo potpuno drugačije. Knjige nekih pisaca i danas nosim sa sobom.

Ko Vam je favorit?

Favoriti se mjenjaju, ali je jedan stalni, apsolutni. Na pijedestalu je Isak Babelj.

Ruski teoretičari se ljute što se Danil Harms i Obeirut poistovećuju. Misle da ga je Zapad promovisao u centralnu ikonu.

Harms je postao centralna ikona jer je najlakši, najzabavniji, najkraći, najrazumljiviji. Jako je imitatibilan, kao vic. Vrlo ga lako možete seliti iz konteksta u kontekst i vrlo je prijatan način na koji gradi svoje kratke priče. Otud ta manija, harmsomanija.

Imate li u Amsterdamu sve "Pojmovnike" avangarde?

Deset godina ih nisam imala. Prije nego što sam došla ovamo stigla mi je nova polica za knjige i svečano sam iz kutija u podrumu izvadila *Pojmovnike* i stavila ih na nju. Ali oni sada imaju muzejsku vrijednost, ne više stvarnu. Sad su za goste. Dođete, a ja vam pokažem *Pojmovnike* i kažem: Eto, to sam radila pre dvadeset-trideset godina. Nisam ih niti otvorila.

A strašno sam patila što nema mojih knjiga sa mnom. Bilo je nemoguće vući ih sa sobom. Kad bih dolazila u Zagreb, svaki put sam ih kontrolirala. To je bila moja imovina. Nedavno je jedan mladi par poželio da vidi Amsterdam. Došli su kombijem i dovezli moje knjige. Prethodnog ljeta sam u Zagrebu te knjige razvrstavala. Bile su smještene u kutijama, u podrumu kuće u Zaprešiću. Kod mame moje bivše studentice. Nekoliko dana sam ih prašne vadila iz kutija – neke su pojeli miševi. Odvajala sam one koje ću ostaviti od onih koje ću ponjeti ili pokloniti. Trećinu sam poklonila svojoj studentici. U kući je postojao jako čudan sistem za zagrijavanje vode – kao neki mali krematorij. Peć na paipir. Prvog dana sam odlučila da mnoge knjige sačuvam, ali slijedećih dana ih je sve više išlo na spaljivanje. Na kraju mi je majka moje studentice rekla: Pisali ste da je HDZ palio knjige, a spalili ste ih više od HDZ-a. Kombijem su dakle te knjige stigle u Amsterdam. Emocionalno i finansijski sam se pripremala za to. U podrumu sam instalirala nove

police. Mislila sam da će sve biti divno kad stig- nu knjige. Otvorila sam kutiju-dvije, ostalo i dalje leži tamo u podrumu. Ne možete rekonstruirati ništa. Što je jednom izgubljeno, izgubljeno je.

Neki čovjek iz Zagreba, koji živi sam, želi da mi ostavi knjige kad umre. Tako mi je rekao. Vidjela sam zidove tapecirane knjigama. Uхватила me nekakva tuga.

Da li je cena pada Zida nestanak tajnovitosti u zemljama nekadašnjeg istočnog bloka?

Sad vidimo da je postojala samo jedna stvar, fantastična, nezamjenjljiva i neprocjenjiva – konzervirano vrijeme. Vrijeme zatvora. Kad bi vas netko zatvorio na nekoliko godina u kuću sa grupom vaših najboljih kreativnih prijatelja, proživjeli biste veoma intenzivan period. Možda biste se poklali tamo, možda biste se posvadili, tko zna šta biste radili, ali biste imali na raspolaganju beskrajno vrijeme i nedostatak svijesti o vanjskom svijetu. Iz te prinudne izolacije mogu izaći najrazličitije stvari. Istočna i južna Evropa imale su vrijeme na raspolaganju. Toga sada nema, za tim zapravo ljudi žale. Sa malo novaca se moglo živjeti, nije se moralo participirati u zarađivanju novca, u poslovima, u politici, a imalo se na raspolaganju vrijeme za čitanje, za umjetnost, za prijateljstva...

... za ljubavi...

... za ljubavi. Netko me ovdje pitao nešto o ljubavi i ja sam se začudila. Već sto godina nitko me tako nešto ne pita. Odmah je preda mnom uskrnuo svijet kavica, gatanja, *šta on kaže, šta ovo, šta ono, svijet* usporenog življenja kad se imalo vremena. Koliko god to bilo strašno, ali čula sam od Sarajlija da su dok su bili zatvoreni, bez struje, sa svijećama u podrumima pročitali više knjiga nego ikada u životu. Živjela sam u Rusiji 1975/76. Bio je to moj najintenzivniji čitalački intelektualni period. Bilo je vremena. Svi oko mene su ga imali, nitko nije radio. Ljudi iz takozvanog podzemlja, umjetnička inteligencija.

Tu je bio i Ilja Kabakov?

Tu je bio i Ilja Kabakov, tada.

Sad više nemate vremena?

Nemam. Ono je izgubljeno. To je bila čudesna kombinacija. Jedanput kad se otisnete, to više nije to.

Nećemo valjda jednog dana patiti za dobom Miloševića i Tuđmana kad je takođe bilo vremena?

Mislim da nitko ne može patiti za vremenima Miloševića i Tuđmana jer se tada događalo zlo. Ali za titoističkim periodom možda. Za relaksiranim vremenom kad se išlo na more, za vremenom prijateljstava, časkanja, kavica od sto sati, za razmenjivanjem knjiga i velikih misli o pročitanom. Istok je uvijek mislio da Zapad ima novaca, ali da nema dušu. Da zapadnjaci nemaju vremena za obrazovanje. To se radikalno promijenilo. Ove godine predajući na Harvardu imala sam fantastične studente koji su savršeno govorili ruski, neki i druge slavenske jezike. Jedna studentica će ove godine otići u Bugarsku da nauči bugarski, dvoje-troje ih je čak naučilo hrvatski ili srpski. Svi oni su bili dobro teoretski potkovani, fantastično su čitali književne tekstove. Taj najviši nivo preselio se na Zapad. Ja sam ga doživjela tamo.

I kad budete zamišljali imaginarnog čitaoca...

... imaću pred očima razred mojih američkih studenata na Harvardu ove godine.

Bar u dvema svojim knjigama spominjete jednu jedinu poli tičku rečenicu koju ste...

... koju sam ukrala...

... od neke devojčice.

Volim svoju zemlju zato što je mala pa mi ju je žao.

Da li je moguća ljubav i kad nema predmeta ljubavi?

Mislim da to uopće nema veze s domovinama i državama. Jedanput imate jednu državu, poslije drugu, može biti i treća. Prostor mog djetinstva bio je nešto širi od Jugoslavije. Išao je od Triglava do Crnog mora. Roditelji moje majke živjeli su u Varni, na Crnom moru. Jedno vrijeme smo, šezdesetih, svake godine išli tamo. Prolazila sam put od Zagreba do Beograda, od Beograda do Sofije, od Sofije do Varne... Ponovila sam ga sad, dolazeći u Beograd kolima iz Sofije. Bilo je jako zgodno sve ponovo vidjeti. Čak je bilo i nostalgije. Stali smo kod "Starog hrasta". Jako sam inzistirala da svratimo u Pirot, ali mi nisu dozvolili.

Zašto u Pirot?

Da vidimo Pirot, *why not?* Prostori mog djetinjstva bili su raznovrsni. Prepoznajem ih u nekim pejzažima, nekim mirisima, nekim stvarima, u rečenicama iz djetinjstva. To se odnosi i na bugarski koji dobro pamtim.

Osjećaj koji prati ta prepoznavanja sličan je onom prema porodici. Istovremeno porodicu volite – jer je uvijek tu, ali malo je i ne podnosite – jer nije baš savršena. Ima tu i glupana i idiota i crnih ovaca i dosadnjakovića, ali su stalno oko vas i nema načina da nešto poremetite, da odete, a nema ni razloga za to. Mješaju se ljubav i sažaljenje, baš kao i kad se sjećate prostora djetinjstva. Ti izmješani, ambivalentni osjećaji pojavljuju se svaki put kad se nađem u nekom bivšem predelu. Upotrebljavam izraze *environment*, pejzaž, okolina, *landscape*... radije nego domovina. Ili kontekst, milje... Mislim da su to puno preciznije riječi.

Rekli ste da sa Aleksandrom Flakerom ne komunicirate već deset godina. Zašto?

Imala sam unikatno iskustvo. Kad ga pokušavam prenijeti i pričati o njemu, ljudi me vrlo teško razumiju. Kažu da sam jako osjetljiva. Dogodio mi se košmar. Nakon što sam potpuno spontano objavila jedan članak u *Die Zeitu*, Antun Šoljan je napisao komentar u *Večernjem listu*. Nije baš rekao da sam izdajica, ali tako nekako. Taj mali članak iz *Večernjeg lista* – budući je izašao ispod pera čovjeka koji je avanzirao u nacionalnu veličinu – veoma dobro se uklopio u tamošnju vruću kolektivnu paranoičnu atmosferu. Izazvao je domino efekat, seriju članaka i napada na mene. Već slijedećeg dana ljudi su počeli okretati glavu, a u roku od deset dana nastala je prava čistina oko mene. Krenuli su svakodnevnim anonimnim telefonskim pozivima koji će trajati sve do mog odlaska iz Zagreba. Tu godinu uzaludno sam pokušavala uspostaviti nekakav

dijalog. Nije bilo nikakvog odgovora, nikakvog poticaja. Nitko me nije pitao je li istina to što novine pišu o meni. Nitko mi nije rekao: Ajmo na kavu, ajmo to malo izrazgovarat. Nitko nije dolazio u moj ofis, nitko me nije pozdravljao. Prolazila bih hodnikom Filozofskog fakulteta gledajući gestove svojih prijatelja i kolega s kojima sam radila dvadeset godina. Skrivali su se iza stupova, okretali glavu, pravili se da čitaju knjigu, samo da me ne bi pozdravili i kontaktirali sa mnom. Bilo je gotovo i fizičkih napada u tramvaju. Sa mnom je ostala moja porodica i dvoje-troje prijatelja. Svi ostali su otpali.

Niste ni jednog novog prijatelja dobili u tom periodu?

Ne.

Nekog za koga do tada niste znali?

Tu lažem. Stizala su pisma, takođe anonimna, od nekih ljudi koje ne poznajem. Podržavali su me. Jedan sloj ljudi je vjerojatno navijao za mene, anonimna publika. Vani, jedan Nijemac koji govori naš jezik, rekao je: Gospođo Ugrešić, šteta što Vaša *Kultura laži* nije izašla prije rata. Onda rata ne bi bilo! Stara prosvjetiteljska zabluda. Ne bi bilo ni moje knjige da nije bilo rata.

Da li se tu može govoriti o banalnosti ili radikalnosti zla?

Sve sam doživljavala kao žanr koji poznajem i gledam izvana, a istovremeno sam glavni lik. To smo toliko puta vidjeli u vestern filmovima: linč! Uvijek isto. Rulja navali da potpali lomaču ili namjesti omču na vješalima, neki zatvaraju prozore, neki se sklanjaju I ništa ne govore, a samo je jedan protiv. To je antropološka situacija, šablon koji se stalno ponavlja.

Kad se spomene "Štefica Cvek u raljama života" je li Vam prvo na pameti film ili roman?

Roman.

Taj film se veoma često vrti na televiziji.

Čula sam. Ljudi zapravo pamte Grličevo djelo a ne knjigu. U Švedskoj su me neki naši emigranti pozvali doma, pa mi je domaćica ponosno pokazala moje *Kućne duhove* – knjigu za djecu: Tako mi je drago da ste Vi autor. Molim Vas, potpišite se. Drago mi je što ste u našoj kući. Spomenula je da najviše vole film *U raljama života*. Upitala sam je zna li da sam scenaristica tog filma, iznenadila se: A ne, a tako! Mnogo se ljudi iz tog filma rasturilo po svijetu. Sasvim slučajno 1991.smo se u Njujorku našli zajedno Mira Furlan I Goran Gajić, Rajko Grlič, Srđan Karanović, ja i još neki. U intenzivnom kratkom druženju palo nam je na pamet da bi trebalo napraviti film *Život piše romane*: šta se sve dogodilo sa glumcima I sudionicima *Ralja*. Priče su zaista zanimljive. Režiser, Rajko, živi u Americi, Mira Furlan također, autorica scenarija I knjige živi posvuda, a mogli bismo I nadalje nabrajati tko je sve gdje.

Gde ćete živeti za deset godina, planirate li to?

Podsjetili ste me na jedno putovanje vlakom od prije dvije godine. Sto pisaca iz cijele Evrope. Iako članica njemačke delegacije, bila sam stalno u *balkanskom kupeu*. Netko je imao kameru i igrali smo se intervjuiranja, ali na engleskom. Pitala sam Nenada Veličkovića, pisca iz Sarajeva: *What is the purpose of*

Your life? Odgovorio mi je: *I don't have any life!*

Govoreći o zločinima, govorili ste o pripadanju i nepripadanju...

...o strahu od nepripadanja, o strahu od istjerivanja.

Jeste li osećali taj strah u godini kada nikome niste bili potrebni?

Ne. Ali kada sam kasnije rekonstruirala svoje život, shvatila sam da nikada nisam pripadala. Nikada nisam bila član nijedne grupe. Nisu me doduše pretjerano ni zvali u kakve bordove. Zadnji i jedini poziv bio je da budem član žirija na BITEF-u, devedesete. Rekonstruirajući svoju biografiju pripadanja shvatila sam da mi to nikad nije bilo važno.

Može li se izdržati nepripadanje?

Ja sam tip voajera, valjda je to neka spisateljska pozicija. Čudim se mnogim ljudskim aktivnostima i nastojanjima da imaju svog frizera, svoj stol, svoje društvo. Ljudi tendiraju da nešto nekako osvoje, da steknu svoj prostor, da negdje pripadnu. Pripadati – to jeste prijatno. Život u bilo kojoj zajednici ne bi bio zamisliv bez pripadanja. Svatko negdje pripada. Ali, koliko god je to fundament svih ujedinjenja, uvijek je i fundament fašizma. Počinje od vrtića – sva djeca hoće jednu čokoladicu; preko osnovne škole – svi žele iste cipelice i iste majčice; nastavlja se kroz srednju školu – svi slušaju istu muziku i žele istu tetovažu... Iako mediji uvijek produciraju slogane da je vaš vlastiti izbor da budete unikatni i neobični, svi tendiraju da budu u trendu. A vidjeli smo kako to izgleda kad dođu politički problemi, kad svi tendiraju da budu Hrvati, ili katolici, ili pravoslavci, ili Srbi... Uz uvjeravanja da je to vaš unikatni identitet bez koga ne možete živjeti.

Sloboda je dakle u nepripadanju?

Da, ali onda morate snositi i konsekvence.

Na što ste Vi spremni?

Konsekvence nisu lake. Puno je lakše pripadati. Prije dosta godina, na početku ovih događanja, sreća sam kolegu, dragog prijatelja iz Makedonije, koji me je pitao zašto smo nas dvoje takve budale. Bilo bi nam fino da budemo u masi pa da se dohvatimo neke od zastava...

Dejan Ilić: Nedavno smo u Sofiji na promociji čuli da su i u Bugarskoj Dubravkine knjige izuzetno važne...

... Kultura laži prije svega...

Dejan Ilić: Da. Tu knjigu koju smatramo prvenstveno našom i nerazumljivom drugima neki tamo drže za najvažniju knjigu koju su pročitali. U holandskim i američkim kritikama evidentan je problem sa prihvatanjem onog što Dubravka upućuje tamošnjim sredinama. Istu vrstu provokacije njene knjige svuda proizvode. I tamo se stvara blok, odbrambeni zid, pogotovo kad poredi sadašnju situaciju tamo sa našom situacijom iz šezdesetih. Kad poredi naš socrealizam sa tamošnjim ideologijama. To izaziva šok i

nerazumevanje. Kao da Dubravka ima potrebu da kaže ljudima ono što oni ne žele da čuju, da ih provocira, a to izaziva uvređenost. Čak je smatraju i nezahvalnom.

Daju mi da dišem zrak, a ja tako. Hrvati su govorili da mi daju da dišem hrvatski zrak. Studentima koji u Ameriku dolaze iz južne i istočne Evrope stalno ponavljam da je njihovo iskustvo unikatno. Kao i moje. Iskusi sam Rusiju – Sovjetski Savez – baveći se ruskom književnošću. Prvi put kad sam otišla tamo Brežnjev je umro, sledeći put umro je Černjenko, pa onda Andropov, a bila sam tamo i kad je počela perestrojka. Gorbačov nije umro. Bila sam u Rusiji i prije tri godine. Imam i iskustvo Bugarske – sa tinejdžerskih ljetovanja, pa iskustvo jugoslavensko prije rata, a i iskustvo ratno. Imam i iskustvo života u zapadnoj Evropi – doduše skromno, kao i iskustvo života u Americi – također skromno. Ne pretendiram da je to nešto, moje iskustvo je voajersko. Putovala sam, nešto malo živjela, nešto malo gledala. Nigdje se nisam kotvila, čak ni u bivšoj Jugoslaviji koja je bila moja domovina. Nisam se ukotvila ni u jednoj grupi, partiji, organizaciji, klasi... Mobilnost mi je omogućila da stvari vidim na svoj način.

Je li opšte mesto taj otpor ljudi prema nečemu što je uslovno rečeno istina?

Da, to je opšte mesto.

Ne radi se o specifičnim kulturnim matricama?

Ne. Svi se vole vidjeti u dobrom svijetlu. To je prirodno. Mi koji imamo stigmatu života u komunističkim režimima, bilo da smo Bugari, Rusi, Rumunji ili Jugoslaveni, osjećamo stalnu krivicu. Smatramo da smo brejnvoširani, da su nam usađivani strašno čvrsti stereotipi o drugima. Stereotipi o liberalnom slobodnom Zapadu, o liberalnoj slobodnoj demokratskoj Americi i građanima koji tamo žive u skladu sa svojim slobodnim izborom. Iste te stereotipe imaju i ljudi u tim zemljama, stereotipe o sebi. Zapadnoevropljani u stereotipima misle o slobodnom i demokratskom društvu, o slobodnim izborima, o sopstvenoj otvorenosti. To se odnosi i na Amerikance. I njihov stereotip o nama je identičan našem o nama samima. Ali, kad to malo razbijete, vidite da su ljudi iz istočnih zemalja elastičniji. Upravo zbog tog osjećaja krivice što su živjeli u ružnom, gadnom, odvratnom komunizmu i što ih smatraju dogmaticima. Otvoreniji su od onih koji svet posmatraju iz "pravedničke" pozicije pripadnika demokratskih "fantastičnih" društava.

Šta sa pristojnošću kao tržišnom kategorijom. Amerikanci Vam, recimo, daju stipendiju, a Vi njima "Američki fikcionar"?

Moji američki prijatelji su se uvrijedili. Oni koji su *Fikcionar* čitali i koji su iz mjesta gdje sam bila. Uvrijedili su se samo zato što sam spomenula Middletown, a mogla sam navjesti bilo koje drugo mjesto. Slično su se uvrijedili kao i ovdje što se vrijeđaju. Ali uvrijede tamo brzo prolaze jer ima puno više knjiga.

Računate na tu uvređenost?

Ne. Kada bih računala na nju jako unaprijed, vjerojatno bih izgubila prirodnost. Samo sam jednom išla na to, ali žanr me je povukao. Bila sam pozvana da napišem mali esej o Amsterdamu, neku vrstu razglednice. Krenula sam najprije u kritički diskurs, ali sam onda shvatila da zapravo treba da napišem razglednicu, *postcard* o Amsterdamu. I suspregnula sam potrebu da pišem o smeću posvuda.

Dejan Ilić: Kako je reagovala na “Palindromsku priču” Dubravka Oraić-Tolić?

Ta moja kolegica iz Instituta zbilja je autorica *Palindromske poeme*. Kad sam joj dala svoj rukopis, poemu je opremila pogovorom. Do tad ju je bez komentara objavljivala u časopisima, a potom je – takođe u časopisnoj varijanti – dodala i bilješku u kojoj je navela da se odriče *Palindromske poeme* i ideje o palindromskom jeziku i da se stidi što je to napisala. To je učinila vjerojatno samo zato što sam joj predočila konzekvence i impakte koje ona nije imala na pameti. Kasnije je objavila poemu sa novim pogovorom, bez bilješke o stidu. Vjerojatno joj se činilo nelogičnim da za novo, treće izdanje kaže da se stidi. Mislim da je tu jedino važna ideja o palindromskom jeziku.

Dejan Ilić: Jeste li danas u kontaktu sa Dubravkom Oraić-Tolić?

Ne, nikakvog kontakta nemamo već deset godina. Otkad sam otišla sa fakulteta.

Do koje mere ima pisac pravo da se služi stvarnošću u svom pisanju?

Mislim da sam dovoljno pažljiva i da nikog nisam povrijedila ili uvrijedila. Najbolji momenti u literaturi, najbolji detalji, uvijek dolaze iz života. Detalj uzme vas – ne uzmete vi detalj. To je takva snaga da ništa ne može spriječiti pisca. U trenutku kad počne fascinacija, detalj je već obuzeo pisca. Ne pišem tračersku literaturu, ne opisujem nečiji život da bih ga denuncirala. Radi se o detaljima, uvijek samo o tome, tu je fatalna privlačnost. A postoji i nešto više, logika strukture teksta, logika priče – to više nema veze sa detaljem koji je uzet iz života.

Vašu kontekstualizaciju različitih detalja neki nazivaju postmodernom. Slažete li se?

Ne znam. Ono što sam ranije čitala o postmodernizmu – sad to više nije u modi – funkcioniše kad se primjeri uzimaju globalno iz kulture, iz stila i načina života, iz moderne arhitekture, modernog slikarstva. Ali sa književnim primjerima tu nešto ne štima. Postmodernizam je nalažen kod onih pisaca koje bih ja još uvijek ubrojala u modernističku tradiciju. Mislim da i moje knjige više pripadaju modernizmu jer čuvaju link sa književnom tradicijom. Ono što bih navela kao bitnu karakteristiku postmodernizma jeste gubljenje tog linka; on prestaje da bude važan i stvari se uzimaju odasvud. Meni je, naprotiv, tradicija važna. Književnost smatram matrijoškom – svaki detalj mi je link sa književnom prošlošću.

Dejan Ilić: U Zagrebu se “Muzej bezuvjetne predaje” očekuje s velikim nestrpljenjem. Čulo se da ima mnogo činjenič- nih elemenata. Veoma mi je dirljiva priča o šest prijateljica sa fakulteta koje razdvajaju događaji početkom devedesetih. Svaka ima svoju priču i one se više ne mogu ukrstiti. Dve su otišle na drugu stranu, jedna je otvoreno stala uz HDZ...

... Nigdje tamo ne piše HDZ. Tu sad počinje Vaša interpretacija.

Dejan Ilić: Ali ima ljubavi i razumevanja prema tim osobama.

Govorili smo već o promjenjenom adresatu. Stvari se uopće drukčije čitaju, a drukčije će se čitati tamo upravo zbog prepoznavanja. Ali se čita krivo i svagdje drugdje. U jednoj recenziji povodom *Forsiranja romana reke*, u nekim američkim novinama, kritičar piše da zna da je loš tajming objavljivanja – a bilo je to za vrijeme rata u bivšoj Jugoslaviji – i da zna da knjiga nema veze s ratom, ali ju je ipak čitao pokušavajući da pronađe uzroke rata i detalje koji balkanski pokolj nagoviještavaju. A nema tih detalja u *Forsiranju romana reke*. Kritičar je tako intenzivno knjigu čitao na taj način da ih je ipak pronašao.

Pa ima ih.

Na primjer.

Krajem travnja 1986. dogodila se havarija u atomskoj centrali u Černobilu za koju smo saznali nekoliko dana kasnije. Na naslovnoj stranici naših dnevnih novina pisalo je krupnim slovima Opasnost od radioaktivnog zračenja! – a odmah pored – naša najveća opasnost je nacionalizam!... To nema veze s ratom?

Ima.

Zatvorivši prozore moj prijatelj Nenad je rekao: Započelo je novo doba...

Eto, ima, sorry.

Razna čitanja Vas zanimaju?

Strašno me to zanima. Čovjek sam literature i bivši *scholar*, to prije svega. Jako me zanima što se događa sa nekim tekstom kulture – može to biti bilo šta: knjiga, slika, esej, muzika... Tekst prelazi granice i različito se čita, lijevo, desno, gore, dolje, u različitim sredinama i kontekstima. Gdje je ta autonomija književnog teksta? Završava li u interpretaciji? U kojoj mjeri interpretacije reduciraju značenje književnog teksta, koliko su stvari prevodive – koliko neprevodive? Ne mislim pri tom na riječi, mislim na kontekst. Sve me to zanima. Koliko jedna knjiga, recimo, govori Amerikancima, a koliko Bugarima? I zašto? Ne u nacionalnom, nego u kulturnom kontekstu.

Vodite li o tome računa i dok pišete?

Ne. Kad bih vodila računa, ne bih nikad ništa napisala.

Vi ste za zadnju stranu korica Arkzinovog izdanja "Kulture laži" odabrali tekstove?

Da.

Držite da je to sad sastavni deo knjige?

Naravno.

Kod ljudi koji nisu odavde ti komentari mogu da izazovu i smeh, grleni smeh.

Moja mama je rekla: Zašto si stavila to ružno pozadi, sad će svi misliti da je to istina?

**** ***

“Što je po nacionalnosti Dubravka Ugrešić?... U Hrvatskoj je na djelu pravi rasizam: denuncira, optužuje i otvoreno laže književnica kojoj su tako okrutno srušeni snovi o vječnosti Jugoslavije (odnosno Srboslavije) što nam je Ugrešićka tako dugo kroz feminizam, avangardu, trivijalnu književnost i ostale trice i kućine pokušala sakriti.” Hloverka Novak-Srzić, “Glasnik”, 9.11.1992.

“No, ako ih to veseli, neka nas i dalje jezičare, tračaju i denunciraju. Ne smatram to feminističkim nego bapskim poslima.” Branimir Donat, “Večernji list”, 9.5.1993.

“Riječ je svakako o jednoj od lošijih knjiga Dubravke Ugrešić koja implicitno (svojim primjerom) i eksplicitno (esejističkom obradom) svjedoči o još nedovoljno tematiziranoj zbuđenosti intelektualaca u postkomunističkom trenutku.” Gordana Crnković, “Vijenac”, 19.12. 1996.

“Ljudima koji su opisane situacije iskustveno doživjeli, i još ih uvijek proživljavaju svakodnevno suočeni s osjećajem vlastite egzistencije, nepravdom i nemoći nije potrebno viđenje osobe koja ne prepoznaje ni osobni identitet... To je vizura iz koje ona odašilje veliku istinu. Sjetite se samo dinosaura. Ni oni se nisu mogli priviknuti na promjenu klime. I? Izumrli su.” Kristina Peternaj, “Homo volans”, 25.12.1996.

“Nije lako reći laže li gospođa Ugrešić u ovoj knjizi svjesno, ili 34 doista ne vidi ono što vidi velika većina drugih ljudi... O, laganje je i te kako dopušteno! Lijepo se honorira. Pa onda ukoričuje. I, tko zna, možda mnogo sličnih laži porodi novu Jugoslaviju. Još socijalističkiju, federativniju, samoupravniju! Ugrešićskiju.” Željko Kliment, “Vijesnik”, 20.2. 1997.

“Dubravka Ugrešić je napisala da joj dođe da se zapali na glavnom zagrebačkom trgu. Da pokaže što misli o Hrvatskoj. Treba bit praktičan. Možda se taj plamen može iskoristit za roštilj. Pa kad opet napiše da će se zapalit da pripremimo ćevape.” Tanja Torbarina, “Globus”, 16.5.1997.

**** ***

Jeste li se to malo poigrali sa američkim običajem citiranja kritika na kraju knjige?

Ali oni stavljaju najbolja mišljenja, a ja sam stavila sve najgore.

I poigrali se s tim običajem?

Da, pomalo.

Dugujete li to avangardi?

Ne. Ovakve *blurbove* vjerojatno ne bih stavila na recimo francusko izdanje – tamo ne bi to razumjeli. Ali ova knjiga je izašla u zemlji gdje žive ljudi koji su o njoj tako pisali. To je zakonita strategija. Kada izlazi vani, na korice se stavlja sve najbolje što je o njoj rečeno. Ovdje sam na korice stavila sve što je o toj knjizi u Hrvatskoj rečeno, prema tome – sve je u redu.

To je najbolje što je u Hrvatskoj o toj knjizi rečeno?

Da. Nisam vidjela bolje.

A šta biste u belešci o sebi napisali?

Ne znam. Ne razmišljam o tome. Bio bi to viši oblik samosvjesti, a ja ga nemam. Kako biste Vi sebe definirali? Znete li nešto o sebi? Svi smo tekstovi koji lutaju i ljudi nas interpretiraju na različite načine.

Najmanje grešimo kad o sebi kažemo najgore što su drugi rekli o nama. Kad se predstavimo kao idioti, budale, neznalice...

Niste daleko od istine. Eto, ja sam neznalica – priznajem. I budala, i vjerojatno neka vrsta soci- jalnog invalida. Stalno nešto rogoborim oko outsajderstva. Stalno imam potrebu da nešto čačkam. Mislite li da sam ugodna osoba, DeJane?

Dejan Ilić: Da. Jedan od eseja u "Kulturi laži" završili ste priznanjem: "I zato kad me pitaju tko je kriv odgovaram ja sam. Kriva sam, jer nisam učinila ništa da zaustavim rat..."

Nisam se u znak protesta protiv rata polila benzinom i javno se spalila... Nisam čak, eto, uspjela umreti od stida. To što nisu ni drugi ne opravdava me. Da, ja sam kriva!" Da li zaista tako mislite?

To je iz konteksta eseja. Ne mogu sad analizirati zašto su baš te rečenice. Mislim da sam ih izgovorila sa dodatnim značenjem. Nervira me odricanje bilo kakve krivice, otkanjanje, unkanje, žaljenje, samosažaljenje, automatsko svrstavanje u žrtve. Svi smo žrtve i svi ne znamo šta nam se dogodilo. Žrtve smo komunizma, pa žrtve nacionalizma, pa žrtve rata, pa naših diktatora – Miloševića i Tuđmana. Pa smo žrtve četnika ili ustaša, pa smo žrtve siromaštva, pa smo žrtve Zapada, Amerike, pa smo žrtve zavjera. Pa je svima bolje – samo je nama loše, pa nas nitko ne razumije... To je sve tako strašno. U ovoj zemlji nitko od stida nije umro. U žestini, kad mi je stvarno svih dosta, kažem: ako nitko nije kriv za rat – da, ja sam kriva! Netko mora bit kriv. Da, ja jesam kriva! Ne izvlačim nikakve moralne konzekvence, to kažem u ljutini. Postoji jedan film o ljudima koji su – kad su protjerivali Židove i trpali u koncentracione logore – rekli: *Da, ja sam Židov*. Iako nisu bili. Ovdje nema žrtvovanja, nitko nikad ništa ni za koga ne bi dao! Svi su žrtve.

Mislite li da bi izvinjenja nečemu koristila?

Situacija je tako strašna da bi bilo koja forma bila dobrodošla. Pismo, razglednica... Bilo koja forma neke pristojnosti, posle deset godina užasne nepristojnosti. Rekla sam *pismo, razglednica*, i sjetila se onog vica: *Ni pisma ni razglednice*.

Je li čudno što posljednjih deset godina ovde nije bilo Jana Palaha?

Mislim da će doći do revizije svjetlih momenata tih deset godina beščašća. Ljudi će se mora- ti podsjetiti da su u Beogradu ipak bile demonstracije protiv rata, da je bilo velikih skupova protiv Miloševića. To sve treba ponovo iščitati, izanalizirati, revidirati. Beograd jeste protestirao, ali to nitko ne želi priznati jer je slika prekrivena Miloševićevim likom strašna. Potrebna je povijesna pravda. Beograd je u nekim momentima bio hrabriji od drugih sredina. Neke antiratne civilne udruge koje su djelovale u Beogradu Zagreb nikad nije imao... "Beogradski krug" je formiran na samom početku rata...

"Arkzin" je svetla tačka Zagreba.

Da, i uloga *Ferala* je važna. Svih ovih godina *Feral* je bio nezamjenljiv. Mnogi kažu da im je pomogao da prežive zadnjih deset-petnaest godina, što je istina, zaista. Ne može se reći da nije bilo Jana Palaha ovdje. Vjerojatno će isplivati na površinu priče o anonimnim ljudima. Nadam se da će historičari sa strategijama oral histories promjeniti crnu sliku. Bilo je anonimnih Jana Palaha i anonimnih heroja.

Ali će neka imena proći bez preispitivanja. Radeći "Hazarski rečnik", sada, Tomaž Pandur amnestira Milorada Pavića. Takvih slučajeva će biti.

I neće to ljudi prepoznavati. Čula sam od jednog puno mlađeg znanca da jako voli Momu Kapora. Zna za Kaporovu mračnu biografiju, ali i dalje misli da je dobar pisac. Nadajmo se da će sve biti iznova čitano. U euforičnim promjenama mnoga imena su i zaboravljena, prekrila ih je debela prašina. Sve one jugoslavenske pisce...

Dajte neko ime.

Mirko Božić, Branko Ćopić... Strpani su u kategoriju dosadne partizanštine. Sve se to mora revidirati, bilo je jako mnogo dobrih pisaca. Ima pisaca koji su dobili nacionalističku auru, a neka njihova djela su apsolutno nezaboravna. Knjige Milovana Danojlića *Kako je Dobroslav protrčao kroz Jugoslaviju* ili *Dragi moj Petroviću* su najmračnije i najbolje analize ondašnjeg mentaliteta. Mladi novi čitači će – uz neophodno znanje – svemu tome naći prava mjesta.

Govorite o istoriografskoj rekonstrukciji ili o kontinuitetu?

Kontinuitet je jedini razlog zbog kog se kultura može kulturom zvati. Bez kontinuiteta nje nema, tad su u pitanju incidenti. Nedavno sam u *Feralu* čitala intervju sa jednim hrvatskim profesorom. Ogroman naslov: *Krležu moramo deinstitucionalizirati jer on guši hrvatske pisce da dođu do zraka...* 36 Otprilike. Taj ubogi Krleža, ogroman pisac, nikad nije bio institucionaliziran. Bez obzira na sve enclikopedije i navodna prijateljstva sa Titom. Ili Andrić, nobelovac. Pogledajte njegove prijevode. Kako je to sve malo, kako je to sve ništa. Moj američki student napisao je bolje eseje o Krleži nego svi krležolozi zajedno. Oslobođen je, njega ne zanima šta će tko reći. To je taj novi pogled, nova škola, novo čitanje, revizija.

I u toj rekonstrukciji se mogu pojaviti ideološke ljutnje.

Nedavno sam upoznala neke mlade bugarske pisce. Jedan od njih, Georgij Gospodinov koji je i ovdje preveden, rekao je da mu je dragocjena moja potreba da bez političkih učitavanja, bez ljutnje i bez destigmatiziranja komunizma, sačuvam pamćenje na kulturu koju je on nazvao nostalgijom. To je pisanje

o stvarima koje iščezavaju, ali na nov način. Mnoga djeca naših gastarbajtera u Njemačkoj čitaju sad nacionalističke kulture u sasvim novom ključu. Iz drugog ugla, bez ljutnje, bez involviranosti, za njih su to smiješni, komični *paterni*.

Na skupu ste upotrebili jednu čudnu sintagmu – antisemitska šala. Ono što je ljudima dralo kožu vremenska distanca pretva ra u šalu?

Naravno. Jednom dečku iz Berlina je strašno zanimljivo što sam u knjizi spomenula Gojka Šuška i njegovu likovnu akademiju koju je osnovao tamo gdje se Gospa objavila – u Međugorju. Kaže da bi to volio vidjeti i da ga strašno zanima politički kič. Potpuno ga razumijem. I mene bi to zanimalo da nisam ljuta zbog hiljada maraka datih za Tuđmanove biste. To je vjerojatno zanimljivo kao popularna nacionalistička produkcija suvenira i umjetnina. Nedavno sam u Americi kupila strip *Goražde*. Radi se o jednom poznatom autoru. Za mene, staromodnog kulturnog konzumenta koji nema veze sa stripom, to je bilo strašno. Ljudska nesreća svedena u pričiće, crteže, i balončiće iznad glava.

Kao u stripu o Mirku i Slavku.

Ali to nije bila moja prošlost.

Pokazali ste puno razumevanja za šest žena iz “Muzeja bezuvjetne predaje”, za Šteficu Cvek takođe. Ne čini se da toliko razumevanja imate za muške likove. Jeste li to više na strani žene u muškoj kulturi?

Moguće je da postoji načelno saosećanje za potlačeno žensko roblje.

Spomenuli ste na skupu i bunde. One su bile neizbežni deo ikonografije Miloševićevih mitinga. Žene nisu odigrale baš benignu ulogu.

Ne, nisu. U *Kulturi laži* postoji jako zaoštren esej zbog kojeg muškarci protestiraju i kažu da nije fer. Gledajmo na stvari sa statističke strane.

Manje vas je?

Manje nas je. Da.

Reč no. 66/12, jun 2002.

BITI IZVAN

Pitanja postavljala Ana Ristović

Reč 60/5 decembar 2000.

Od „Štefice Cvek u raljama života” prošlo je skoro dvadeset godina. Za to vreme gotovo da nije bilo pitanja na koje Dubravka Ugrešić (1949, Zagreb) ne bi oštro i beskompromisno reagovala u svojim knjigama proze i eseja - pomenimo „Forsiranje romana reke”, „Američki fikcionar”, „Kultura laži”, „Muzej bezuvjetne predaje.” Tu su i mnoge druge - eseji o ruskoj prozi 20. veka „Pojmovnik ruske avangarde”, sastavljen sa Aleksandrom Flakerom 1984, „Pljuska u ruci”, antologija ruske avangardne proze. Ove godine Dubravki Ugrešić dodeljena je nagrada Heinricha Manna za esejistički opus.

Stanje egzila je njen lični izbor na koji se odlučila onda kada državu u kojoj je živela više nije mogla prepoznati. „Dinamično stanje koje ne doživljava kao čvrstu fabulu nego kao plutanje, sudaranje i živu interakciju životnih fragmenata, tih koji su se dogodili i tih koji se događaju.” Upravo zato, Dubravka Ugrešić je često negde drugde, nekoliko meseci na jednom, nekoliko na drugom mestu: poslednjih godina u Amsterdamu, uskoro ko zna gde, a za vreme našeg virtualnog razgovora prešla je granice dve države: Mađarske i Švedske.

Dubravka Ugrešić se ne slaže sa prisilnim identifikacijama, jer su one najčešće redukcioniističke i podložne manipulaciji. Smatra da svaki pisac mora umeti jasno da artikulise svoje mišljenje i opredeljenje, te je u prilog tome dovoljan razgovor sa njom.

„Armejski umetnik Sarkis postavio je instalaciju, neobično kratku, autobiografiju. Izložio je dvanaest uličnih znakova uzetih sa ulica u kojima je nekada živeo. Pored svakog znaka je obesio malo parče papira sa diskretnim motivom anđela koji odlazi sa scene.”

Dubravka Ugrešić, „Muzej bezuvjetne predaje”

Živite u Amsterdamu, sada ste u Budimpešti gde ćete provesti nekoliko meseci. Gostujete na mnogim univerzitetima. U svetu vas često predstavljaju kao hrvatsku spisateljicu, predstavnika zemlje koju ste svojevremeno napustili. „Sada sam vani to što kod kuće više nisam”, kažete u jednom eseju. Kako tumačite taj paradoks i kako reagujete na njega?

Paradoks je rezultat čvrsto ustrojenog koncepta nacionalne književnosti koji je – bez obzira na velike promjene koje su se dogodile u kulturi – ostao zapravo isti onakav kakav je utemeljen u 19. stoljeću. Dakle, u globalnoj kulturnoj praksi postoje goleme migracije, između ostaloga i tzv. umjetničke inteligencije, a koncept nacionalne kulture ostaje neoštećen. On je, dapače, ponegdje učvršćen s pojavom retronacionalizma u malim evropskim državama kao što su Litva, Latvija ili Estonija. Postao je rigidniji nego prije u sredinama koje su se razdvojile, ali i dalje dijele isti jezik, kao što su, na primjer, Hrvatska i Srbija. Tu je kultura u funkciji performiranja nacionalnog identiteta, u funkciji da bude reprezent nacionalnog bića, ma šta sve to značilo. Kada u Hrvatskoj, na primjer, žele reći da kulturna sredina nije nacionalistička, uvijek

potegnu dva srpska pisca i jednog bosanskog kojima je Hrvatska dala „punu slobodnu djelovanja“. Zapadnoevropske zemlje imaju u ruci ideološku igračku koja se zove „multikulturalizam“, koja nije ništa drugo do legalizirano pravo da svatko sretno i mirno ostane u svojoj etničkoj niši.

Međutim, stvari se mijenjaju. Nedavno sam na „Literarnom expressu“, vlaku koji je putovao Evropom vozeći stotinjak pisaca iz 43 evropske zemlje, putovala kao član „njemačke delegacije“. Nijemci su jedini koji su, ponudivši mi da budem na neko vrijeme „njemački pisac“, tom gestom doveli u pitanje koncept nacionalne književnosti. Ja, naime, ne živim u Njemačkoj, ne pišem njemačkim jezikom - nema, dakle, nikakvog svima razumljivog razloga da budem „njemački pisac“. Ja sam, dakako, pristala na ponuđenu ponudu, jer ona apsolutno odgovara nekom mom osjećanju suvremene književne prakse. Takvih gesti, kao što je bila ova koja je došla iz Njemačke, ima sve više i bit će ih sve više. A kulturna praksa i politička ideologija mogle bi dovesti i do artikulacije pojma transnacionalne književnosti, upravo onako kako je politička ideologija u devetnaestom stoljeću artikulirala koncept nacionalne književnosti.

„Lako je igrati antinacionalizam, ali je uz to teško ostati anacionalan, jer i zapadnoevropsko društvo ne podnosi nacionalnu indiferentnost“, kažete na jednom mestu. Ideja o multikulturalnosti Evrope zasniva se na potrebi slobodnog nacionalnog određenja. Šta biva sa onima koji ne žele da se odrede?

To samo pokazuje da je kulturna praksa nadrasla i prerasla liberalističke okvire zapadnoevropske formule koja se zove multikulturalizam. Ako ste u stanju da jasno formulirate svoje opredjeljenje, kulturna Evropa neće ostati gluha.

Istovremeno se ne slažete ni sa pokušajem drugih da vas identifikuju kao kao emigrantkinju, političku azilantkinju ili begunku.

U sredinama u kojima boravim ne želim tu identifikaciju. Ona je redukcionistička i neobično manipulativna. Njome manipuliraju i sami egzilanti i sredina u kojoj su se „egzilanti“ obreli. Egzil je „citatan“, on ima svoju dugu tradiciju i petrificirao je svoje značenje, pa se događa da egzilanta čitaju unutar cijelog tog „egzilantskog“ kompleksa. A ja to ne želim.

Sa druge strane, kada svoju poruku adresiram sredini iz koje sam otišla, dakle Hrvatskoj, i bivšoj Jugoslaviji, onda inzistiram na tome da se radi o egzilu, dapače o političkom egzilu. Naime, u hrvatskoj sredini drže da je moj egzil više turistički izbor, čime dakako samo žele izbjeći suočenje sa rigidnom praksom istjerivanja „nepodobnih“, lova na vještice, i praksom diskriminacije pojedinca zbog njegove etničke, političke, religijske ili bilo koje druge pripadnosti. Sve te naše bivše sredine spremne su tvrditi da su i oni brojni Srbi iz Hrvatske otišli iz turističkih razloga, ili da su one tisuće Bosanaca završile u inozemstvima iz turističkih razloga, ili da su one tisuće Albanaca otišle u svijet iz istih, turističkih razloga.

Vaše predavanje „Pisati u egzilu“, održano ove godine na ljubljanskom fakultetu, razbija mnoge stereotipe vezane upravo za temu egzila.

Ja se u svome eseju, koji je nešto duži i potpuniji od oblika u kojem se pojavio na predavanju, naprosto bavim skidanjem aure koju pojam egzila sa sobom nosi, dekonstrukcijom „mita“ o egzilu. Taj mit zajednički grade i sam nosilac egzila, dakle, egzilant, i sredina u kojoj se egzilant obreo. O tome odnosu pišem na suženom primjeru, primjeru pisca u egzilu. Jer pisac ostavlja iza sebe svjedočenje o egzilu,

iskustva miliona drugih egzilanata ostaju nezabilježena ili pak zabilježena u kakvim statističkim, demografskim, sociološkim istraživanjima.

Postoje li onda oni emigrantski pisci po čijem „životnom modelu” su ljudi gradili idealnu predstavu o tome „šta bi egzil morao da bude”?

Nema „idealnog egzilanta”, naprosto zato jer egzil nije pitanje imagea i konstruiranja života nego sam život. Sa svakim životnim izborom nešto dobivamo i nešto gubimo. Najvažnije u svemu jeste pitanje osobnosti: egzilantske priče su veoma različite. Pretvarati vlastitu priču u ideologiju egzila ne bi bilo ni točno, ni pravedno, ni umjesno. Govoreći o egzilu, ja uvijek govorim o svome doživljaju egzila. Dakako, iza mene je kontekst: bogata književnost ispisana o egzilu.

Iz tih književnih svjedočanstava vidi se kako su doživljaji različiti. Dakle, egzil prije svega nije lako uhvatljivo stanje (upravo zato Brodski govoreći o egzilu upotrebljava riječ „condition”), ono je promjenljivo, dinamično, ono je neka vrsta stalnog preispitivanja, vrednovanja i prevrednovanja. Ono je dinamično i stoga jer ste stalno prisiljeni da uskačete u perspektive. Jedna je vlastita i veoma promjenljiva, jedna u koju ulazite je perspektiva onih koje ste ostavili (s njima zamišljeni dijalog negdje uvijek traje). Tu je i perspektiva onih koji vas sada okružuju, da biste komunicirali morate je uzeti u obzir. Ni „osvojena” sredina ne mora biti stalna, nije barem u mom slučaju. Ja sam često drugdje, nemam svoga centra, boravim nekoliko mjeseci na jednom, zatim na drugom mjestu. To je veoma zahtjevna pozicija: ona je iznurujuća i istodobno okrepljujuća.

Različite perspektive ostvarujete i u svojim knjigama – „Muzej bezuvjetne predaje” je na primer jedna od onih u kojima se prepliću ne samo prošlost i sadašnjost već i brojni žanrovi: dnevnik, autobiografski zapis, pripovijedanje, anegdota... Mislite li da su literatura i egzil povezani skupnim, svesnim odustajanjem od ustaljene forme?

Mislim da prije nego što odgovorim treba reći da roman *Muzej bezuvjetne predaje* nije objavljen ni na jedna od bivših jugoslavenskih jezika, uključujući jezik na kojem je pisan. Vi ste ga, pretpostavljam, čitali na engleskom ili na njemačkom jeziku. Mislim da se ne radi niti o „određenom žanru” niti o svesnom odustanju od „književne forme”. Jer on ima „književnu formu”, a kakvu drugu?! Taj roman konstituira se ne na fabulativnom principu, dakle na principu jedne priče koja se razvija nego na principu montaže ili kolaža elemenata, koji suprotstavljeni jedan drugome proizvode dodatna značenja. Roman se, s obzirom na to da ima bezbroj referenci na tzv. vizualne umjetnosti: od foto-albuma, muzeja, esejističkih pasaža o tome što je umjetnost, itd. – može „čitati” i kao neka vrsta „instalacije”. Zatim i kao neka vrsta povratka na prozu koja ima „otežalu formu”. Kao što i sami znate, danas na tržištu prevladavaju jednostavni, fabulativni romani. Oni dominiraju ne samo u tzv. trivijalnoj književnosti nego i u tzv. visokoj književnosti. Ja- ko sam se iznenadila kada sam u nekim recenzijama pročitala da je moj roman prilično težak za čitanje. To govori manje o mom romanu, a više o tome da je načelna sposobnost čitaoca da razumije zahtjevnije književno djelo zapravo drastično oslabila. To se, što je najžalosnije, dogodilo i sa studentima književnosti. Naprosto živimo u vrijeme kada se sve stvari određuju tzv. time investmentom. U američkim recenzijama to je česta riječ: hoćemo li investirati vrijeme u čitanje neke knjige ili nećemo. Dakle, da konačno odgovorim na vaše pitanje: način na koji je moj roman pisan rimuje se s mojim, dakle, autorskim doživljajem egzila. Stanje egzila ne doživljavam kao čvrstu fabulu, nego kao plutanje, sudaranje i živu interakciju životnih fragmenata, onih koji su se dogodili i onih koji se događaju.

U jednom tekstu ste naveli ruske avangardiste kao „egzilante” iz ustaljenog književnog mainstreama. Gde još prepoznajete tu vrstu svesnog izdajstva jednog načelnog umetničkog koncepta?

Navela sam ruske avangardiste kao jedan od najsnažnijih perioda u umjetnosti, pa tako i u onoj književnoj, dvadesetoga stoljeća. Danas, nažalost, vladaju apsolutno drugi zakoni. Hlebnikov je prije nekih osamdesetak godina podijelio svijet participanata u umjetnosti (upotrebljavam suvremeni jezik!) na „proizvoditele” i „potrebitele”, dakle na kreatore i konzumente. Živimo u konzumentskoj kulturi, „kreatori” su nekamo iščezli, „pljusku društvenom ukusu” je nemoguće dati, jer se i on, ukus, ponaša tržišno: svaku pljusku primit će i pretvoriti u svoj profit! Umjetnost je danas „promotivna” aktivnost, i to je sve. Umjetnost je promijenila i svoju funkciju i svoju supstancu i čini mi se da bi bilo poštenije pronaći neku novu riječ za današnju aktivnost pisanja, slikanja, pjevanja, performiranja i sl. U svakom slučaju, to više nije umjetnost. U slučajevima kada to još jest ne postoje više recipijenti koji će je prepoznati kao umjetnost i potvrditi njezinu „umjetničnost”.

Književni trg danas je poput ostvarenja ideje o apsolutnoj kontroli literature i „književnim hamburgerima” koju zastupa jedan lik u vašem romanu „Forsiranje romana reke”. Postoje li danas u Zapadnoj Evropi dela koja biste svrstali u marginu i koja ne podležu zakonima tržišta?

Roman *Forsiranje romana reke* izašao je prije punih dvanaest godina i zapravo je neka vrsta romaneskne anticipacije današnje marketinške književne stvarnosti. U tom smislu trebalo bi ga čitati u posve novom ključu. Roman nije izgubio na aktualnosti, naprotiv, dobiva na aktualnosti tek sada. Što se tiče margine, ona postoji. Ona postoji unutar američkog književnog tržišta kojim vladaju medijski konglomerati. Ona postoji unutar evropskoga tržišta. Cijela vrtnja odvija se u krugovima, od periferije prema centru. Evropski književni centar je veliko njemačko književno tržište, ali će njemački književnik sjediti na istoj klupi s istim izgledima da bude objavljen u uredu njujorškog izdavača sa svojim evropskim kolegama, talijanskim ili poljskim piscem. Margina je fantastična stvar u „artističkom”, „umjetničkom” smislu te riječi, ukoliko, dakako, ispunjava to značenje pojma. Ukoliko je književnost koja dolazi s margine živa, autentična, subverzivna, antimainstream književnost, dakle. Međutim, ta vrsta margine podrazumijeva poluanonimnost: malo koji „umjetnik” će pristati na to. Većina ipak hrli na „tržište” u nadi da će tamo nešto promijeniti.

Vaše knjige, poput, na primer, „Kulture laži”, doživjele su veliki uspjeh upravo na tom velikom, svetskom tržištu. Njihova „tržišna moć” u Evropi i u svetu sastoji se upravo u njihovom kritičkom sagledavanju mentalne i političke klime u Hrvatskoj i Srbiji za vreme divljanja nacionalizama. Nisu li i one deo neke vrste duhovnog mainstreama savremene

Sve zavisi kako gledate na uspjeh. *Kultura laži* prevedena je na nekoliko jezika i imala je uspjeh u intelektualnim krugovima. Knjiga je dobila nekoliko nagrada, no nagrade, kao što znate, ne znače i komercijalni uspjeh. Američki izdavač je „university press”, na primjer, što se zaista ne može nazvati mainstreamom. Šo se mainstream ideologije tiče, ona podrazumijeva prihvatanje činjenica: podjelu Jugoslavije, postojanje novih država, a nacionalizam tretira kao neku vrstu virusa koji ce proći. Moja knjiga u tom smislu ne ulazi u mainstream. Mainstream bi također morao podrazumijevati da je takvih knjiga bilo više, a nije bilo tako.

U Forsiranju romana reke blago ironičnom tonu podvrgli ste međunarodnu konferenciju pisaca u Zagrebu, osamdesetih. I međunarodni simpozijumi i susreti pisaca deo su književnog trga – sami ste često njihova

gošća, te me interesuje kakav je vaš stav prema tom obliku „trženja“.

Izbjegavam susrete koliko god to mogu. Oni su rijetko inspirativni. Danas sve više služe kao prilika za samopromociju učesnika, samih pisaca i intelektualaca.

No, zar egzistencija internacionalnog pisca kakav ste vi ne podrazumeva i nužnost stalnih kontakata sa svojom braćom po peru? Sa druge strane, bili ste učesnica „Vlaka literature“, projekta koji je trajao mesec i po – otvoreno: koliko vam je sve to prijalo?

Istina je da izbjegavam većinu susreta. Idem na one koji mi se čine poticajnim. „Literarische Express“, za koji sam se dvoumila da li da prihvatim poziv ili ne, bio je iskustvo suprotno od očekivanoga: bilo je to neobično poticajno putovanje. Za mene je putovanje započelo kada smo presli njemačko-poljsku granicu. Zanimljiva mi je bila tzv. Istočna Evropa, neusporedivo zanimljivija od Zapadne Evrope.

Zbog čega?

Vase pitanje zahtjeva dug odgovor, a ja sam ga dala u eseju koji sam pisala za knjigu koja će o tome putovanju izaći. Najkraće rečeno, Istočna Evropa je uzbuđljiva zbog jarkih i vidljivih promjena kojih u stabilnoj Zapadnoj Evropi nema. Osim toga, u Istočnoj Evropi još je prisutan pejzaž, okoliš, za koji znate da će kroz koju godinu nestati, i to cijelu stvar čini neobično dirljivom i uzbuđujućom.

Na tom putovanju postala sam, jednostavno, istočnoevropski freak, pas tragač, lovac na mirise, stvari, detalje kojima prijete iščekujuće.

Gombrowich je u svojim dnevnicima oštro kritikovao salonski duh književnih manifestacija. Da li biste se složili sa njime?

Salonski duh je iz današnje perspektive romantična i pozitivna stvar. Intelektualni salon je institucija koja nam svima nedostaje. Mjesto, dakle, gdje se razgovara, polemizira, gdje se oštre jezici i književni ukus, gdje se, dakako, i trača (zašto da ne, i trač je neka vrsta „brige za književnost“!). Današnji susreti lišeni su salonskoga duha, oni su sve pragmatičniji i slični nekoj vrsti job-marketa. Svatko pruža nevidljivu vizitnu karticu i nudi svoje „umjetničke“ usluge. Mene to osobno sve više nervira, taj nedostatak komunikacije, i samopromotivnost koja je zamijenila komunikaciju među intelektualcima.

Zar salonski duh, za koji kazete da nedostaje savremenoj kulturnoj sceni (a koji pre svega podrazumeva intimnost i prijatnost), nije zamenio jedan konstantan ples diplomatije?

Mislim da na današnjoj kulturnoj sceni vlada kultura monologa (ili nešto zastarjelim jezikom rečeno - kultura narcizma). Ono što nedostaje je dijalog.

Na raznim simpozijumima imali ste priliku da diskutujete sa kolegama iz bivše Jugoslavije o brojnim pitanjima, pa i o pitanju obnove nekadašnje kulturne komunikacije.

Što se tiče komunikacije, ja je nisam prekidala. Ostala sam u kontaktu s ljudima koji su ostali isti. Mnogi od tih ljudi danas žive vani, i to je istina. Kontakt će uspostavljati oni koji su ga prekinuli. Sve dok svatko od

sudionika kulturne komunikacije nastupa kao predstavnik svoje nacionalne kulture i književnosti, problema neće biti. Za to su se „kulturnjaci” uostalom i borili, zar ne? Hrvatski književnik uspostaviti će kontakt sa srpskim književnikom. Nacionalist ljubi nacionalistu, jer mu samo ovaj drugi daje za pravo. Hrvatski književnik prijateljit će se sa srpskim književnikom tek sada kada su jasno uspostavljene granice i kada nema opasnosti za takozvani nacionalni kulturni identitet. Problematičan će biti kontakt s onim rijetkim pojedincima koji će pozivati na odgovornost zbog goleme kulturne štete i devastacije kulture koja je nanesena u ime kulture. Takvi rijetki pojedinci mogli bi biti „partybreakeri”. No njih će kulturni establišment u svim tim malim sredinama isključiti, kao što ih je isključivao i do sada. U tom smislu, ja sam partybreaker. Ja postavljam pitanje o odgovornosti svih onih koji su dopustili devastaciju biblioteka, rušenje spomenika, koji su glasno ili tiho huškali na rat, koji su trubili u trube nacionalnog identiteta tako glasno da su drugi, shvativši ih ozbiljno, krenuli u ubijanje.

Koliko se mentalna slika u Hrvatskoj i Srbiji zaista promenila posle smene jedne političke garniture? Razvoj nacionalizma kroz retoriku i ikonografiju opisali ste u knjizi „Kultura laži”. Klutura kakvih laži se prezentuje danas na istim pod ručjima?

Bojim se da se nije promijenila, jer je ponovo na snazi isti proces laganja, retuširanja, uljepšavanja, izvrtanja, konvertiranja. Ja ne mislim, dakako, da samo Hrvati li Srbi imaju copyright na konvertitstvo. Nezgoda je jedino u tome što su se stvari promijenile u toku samo desetak go- dina tri puta. Drugdje se mijenjaju sporije ili svakih sto godina ili svakih pedeset, pa generacije nemaju prilike da vide to što smo imali prilike vidjeti mi: jednu apsolutno jedinstvenu i fascinantnu antropološku sliku. Vidjeli smo u toku ovih desetak godina kako su se komunisti promijenili u nacionaliste i danas kako se nacionalisti mijenjaju u nenacionaliste ili nacionaliste s „ljudskim licem”. Vidjeli smo kako su glupaci postali „bogovi”, kako su ubojice postale heroji, a od heroja su ponovo tranvestirali u – ubojice, kako su kriminalci proglašavani našim najsajnijim umovima, a sada su vraćeni u status kriminalaca, vidjeli smo kako su ljudi mutirali u nešto drugo, pa onda u nešto treće. Cijela bivša Jugoslavija bila je najfascinantnija svjetska pozornica travestizma u ovih desetak godina. Danas, svakako, svi kažu da su bili prisiljeni, nisu znali (jer su bili mali), jer su bili žrtve, jer su mislili da su u dečjem vrtiću, svi su se, eto, igrali igre presvlačenja. Neki će odbiti da razgovaraju o tome i prozvati onoga koji propituje kako je sve to bilo moguće za „pretjeranu ozbiljnost” - jao, što ste vi ozbiljni! Dajte, razvedrite se malo, opustite se! Joj, nismo znali da vas je sve to tako potreslo! Treba gledati u budućnost! Sve u svemu, ozbiljnost i spremnost da se ljudi suoče sa svojom slikom u ogledalu još nije na nacionalnim programima balkanskih država. Ljudi se tamo, u Hrvatskoj, u Srbiji – još osjećaju „žrtvama”. I tako lijepo nitko nije kriv.

Politiku nacionalizama su na prostorima bivše Jugoslavije zapravo nahuškali „intelektualci” – setimo se čuvenog memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti. Domaći pisci koji su se u tu scenu uklopili, postali su „čuvari nacionalnog jezika i identiteta”. A danas, koliko je uopšte važan maternji jezik kao nacionalna odrednica jednog pisca?

Mislim da je ta pažnja prema jeziku pripadala prije globalnom vremenu, kada su i jezik i kultura ostajali u nacionalnim okvirima. Te su granice danas srušene, dapače, srušene su tako brzo da nismo stigli ni osmisлити promjenu koja se dogodila a već je živimo. Osim toga, tko su ti čuvari nacionalnog jezika? Gdje su ti fantastični pjesnici i pisci danas, gdje su ti arbitri? Što se tiče hrvatsko-srpskog jezika, on je, kao što dobro znate, zapravo reduciran. Hrvatski je kroatiziran, čak i ako to nije osobito vidljivo, ja osjećam u suvremenim tekstovima neku vrstu ukočenosti, neke unutrašnje pažnje da se ne pogriješi, da se ne upotrijebi kriva riječ koja bi mogla navući posve krivo, političko čitanje. Hrvatski suvremeni jezik je nešto kao govorenje kroz stisnuta usta, „kroz zube”. On je izgubio prirodnost zbog jakog opreza onih koji ga kori- ste da ne upotrijebe krivu riječ. Prema tome, mogu pretpostaviti da je internetski-hrvatski za mlade

ljude prirodniji jezik od televizijskog hrvatskog. Jezici, to znate, umiru, nestaju sa planete poput nekih primjeraka flore i faune. Dapače, nestaju većom brzinom nego što smo to u stanju slijediti. Danas, što se tiče samog jezika, ne vidim nikakav problem da autor upotrebljava jezike koje god želi i u koju god svrhu želi, a osim toga, posve je moguće da ćemo svi ne samo progovoriti nego i propisati na nekoj mješavini kompjutersko-englesko-globalnoga jezika.

Kad govorimo o globalizaciji, o ujedinjenju Evrope, treba pomenuti da male države, poput Slovenije na primjer, danas dosta raspravljaju o tome kako očuvati sopstveni jezik u tom kompleksu velikih, evropskih jezika u budućoj velikoj zajednici. Koliko je to važno?

Teško je reći kako će se stvari razvijati. Globalizacija, kao i formula globalno-lokalno, manipulativni su pojmovi, kao što je manipulativna i praksa koja se odvija u ovoj ideološkoj strukturi. Negdje sam pročitala da je stopa smrtnosti malih jezika neobično velika, veća nego što si to možemo zamisliti. Teško je predvidjeti što će se zaista događati s jezicima. Uskoro ćemo svi govoriti ne samo engleski nego naprosto - loš engleski. Tako će „loš engleski” postati *lingua franca* globaliziranoga svijeta.

Zapadna Evropa je za Istočnoevropljane i Balkan vekovima bila jedno „traumatsko polje” - „mračni predmet želja”, a istovremeno su je u određenim istorijskim periodima smatrali „gnjilom”. Zbog čega su, po vama, istočnjaci o Zapadnoj Evropi znali više nego zapadnjaci o Istočnoj? Šta je Istočna Evropa bila za zapadnjake?

O tome sam nešto rekla u eseju pod naslovom „U boljim kućama se o tome ne govori”. Esej je dio knjige *Kultura laži...* Zapadna Evropa je dugo imala kolonijalan odnos prema „Istočnoj Evropi” ili Balkanu i tokom stoljeća uspjela je proizvesti gomile stereotipa o Drugome – u Druge spadamo i mi. Stereotipizacija se gradila barem tri stoljeća, o čemu, ponavljam, postoje gomile dokumenata, knjiga, zapisa, dnevnika, putničkih zapisa, romana, kasnije i filmova. Rat u bivšoj Jugoslaviji, odnosno tisuće knjiga, filmova i „dokumenata” pokazuju da se aktivnost stereotipiziranja samo nastavila. „Istočna” Evropa u vrijeme komunizma gradila je suprotne stereotipe, neku vrstu rajске slike slobode, demokracije i imućnosti vezane za Zapadnu Evropu i Ameriku. Mislím da dolazi vrijeme otriježnjenja. Ali jednako tako i krajnosti. Dovoljno je da se pročitaju hrvatske i srpske novine u ovih zadnjih desetak godina. Vidjet će se kako su obje sredine proizvele mnoštvo negativnih stereotipa o zapadnoj Evropi i Americi.

Na čemu je Evropa, kakva je danas, godinama gradila svoj identitet?

Na Drugome. Kao i uvijek. Da biste izgradili vlastiti identitet, morate najprije uspostaviti sliku drugoga, zar ne?

Ukoliko Evropa danas poklanja bivšim jugoslovenskim narodima pažnju, kako kažete u svom eseju, koja se poklanja „inferiornima i djeci” i ukoliko ti narodi svesno prihvataju tu ulogu, u čemu se sastoji to „odrastanje” koje Evropa očekuje od njih?

Da bi odrasli, bivši jugoslavenski narodi morali bi izaći iz uloge žrtve i prihvatiti odgovornost. A to će ići teško. Jer uloga žrtve je zapravo ugodna, ne obavezuje, svi su krivi osim vas.

Nesto što lako prodire svuda, i u umetnost i u politiku i u propagandu nacionalizama, jeste upravo kič. U svojim tekstovima ste dosta govorili o socijalističkom, nacionalističkom, američkom “trashu”...

Govoriti o kiču, kao što kaže Kundera, „nepristojnim“. Kič je naime toliko zavladao našim životima, politikom, kulturom, književnošću, svakidašnjicom, toliko je postao onniprezentan, da je govoriti o kiču postalo bespredmetno. Kič je naprosto pobijedio. I zato se kičem više nitko i ne bavi.

Kič je bio književno-znanstvena i estetička tema u šezdesetim godinama. Danas je „bad“ naprosto transmutirao u BAD (prema Paulu Fusselu), što je ništa drugo do smeće ko- je ima pozitivan predznak (ali nije camp), ili u midcult, dakle u „umjetnost“ mainstreama, koja je također pozitivno vrednovana. Tako komercijalna, zanatski dobro napravljena djela kao što su na primjer „Titanik“ ili „Engleski pacijent“ postaju velikom „umjetnošću“. U književnosti imate bezbroj primjera da je djelo koje bi još prije dvadeset godina bilo vrednovano kao prosječno, danas vrednovano kao izuzetno vrijedno umjetničko ostvarenje.

U postmodernizmu, u fragmentarnom času se, kako ste sami rekli, brišu granice između visokog i niskog, između žanrova, između mainstreama i onoga što bi bila avangarda. O postmodernizmu se, na primer, u Srbiji još mnogo govori, u Sloveniji je ta priča prošlost – kakve tendencije vladaju u Evropi?

Čini mi se da nema jakih novih tendencija, nego se postmodernizam naprosto sveo na to što je od samoga početka i bio njegov fundament: na tržište.

Što se sredina poput Hrvatske i Srbije tiče, one su naprosto izvan svega. One su intelektualno i umjetnički „neautentične“ prije svega zbog diskontinuiteta. Svaka sredina osuđena je da počne ispočetka, da zaboravi to što je bilo njezina kulturna biografija, novog, ispoliranog (kroatiziranog ili srbiziranog) jezika, da konstruira vlastiti identitet, da izmisli vlastitu povijest, da se odredi, da zaboravi, da obnovi, da zatre, izbriše, izvuče iz prašine mrtvaca, i da pri tom ubije živu stvar, i tako dalje i tako redom. To je golemi posao u kojem jedva da ima mjesta za neku stvarnu kreativnost. Sve je na neki način postalo „virtualno“. I ovaj razgovor je „virtualan“. Nas dvije razgovaramo e-mailom, naš će razgovor čitati neki čitaoci koji pojma nemaju tko sam, niti su ikada čitali moje knjige, ako su ih i čitali, to je bilo davno, kada sam i ja bila druga, osim toga čitali su ih, pretpostavljam, na hrvatskome (samo je *Forsiranje romana reke* prevedeno na slovenski). Moje nove knjige nisu čitali, jer jedva da su se pojavile na hrvatskome, a ako su se i pojavile, prošle su gluho, jer, kao što znate, ja u hrvatskoj književnosti više i ne postojim. Mi, dakle, ćaskamo kao da je sve u redu, kao da se sve podrazumijeva, a ja se pri tom osjećam u najmanju ruku čudno. Za prosječnog slovenskog čitaoca ja bih mogla biti i kineski pisac nepreveden na slovenski koji nešto govori o svojim knjigama, toliko su se, eto, stvari zapravo udaljile. Nedavno sam se zadesila u Švedskoj u društvu jedne mlađe žene i njezina muža. Oni su bili naši ljudi koji već dugo godina žive u Švedskoj. Pokazivali su mi CD-ove proizvedene u Beogradu s hitovima iz šezdesetih. Žena je bila neobično ponosna što mi je mogla pokazati (tamo, u Švedskoj) dječju knjigu *Kućni duhovi* čiji sam autor. S druge strane, žena je spomenula da imaju i video-kazete jugoslavenskih filmova. Spomenula je naslove nekih. Jedan je bio „U raljama života“. Odšutjela sam. Žena nije znala da postoji roman *Štefica Cvek u raljama života* čiji sam ja autor, niti je mislila da imam ikakve veze s tim filmom.

Veliki ste poznavalac ruske proze, interesuje me vaše mišljenje o tome zbog čega je erotska tematika stupila u rusku književnost tek 70-ih godina, sa pojavom alternativne, samizdatske i emigrantske književnosti? Čime je bio uslovljeno to “zakasnelo” otkrivanje erotskog?

Erotska tematika bila je tabuizirana u sovjetskoj književnosti. S pojavom pisaca kao što su Viktor Jerofejev i Vladimir Sorokin ruši se i taj tabu, ali je do njegova rušenja došlo s velikim zakašnjenjem. Suvremeni ruski pisci adresiraju svoja djela ne samo domaćoj, ruskoj publici nego i globalnom tržištu, pa je detabuizacija nekako postala bespredmetnom.

Kako je u vreme socijalizma obravnavana ta tematika?

Ti koji su se bavili odnosom seksa i ideologije bili su „socratisti“. Taj je odnos najeksplicitnije razvijan na slikama Komara i Melamida, na primjer. U književnosti je izvrstan primjer Juž Aleškovski, danas već zaboravljeni pisac koji je bio neobično popularan u samizdatu sedamdesetih godina.

Koje biste savremene pisce, osim Limonova, naveli kao one koji su uspešno rušili i danas ruše i taj poslednji tabu u ruskoj književnosti?

Limonov je veoma zastario primjer. Iako danas slabo pratim recentnu rusku produkciju, prvo zato što je to zaista veoma teško (uglavnom, svi znamo to što dolazi s anglo-američkog tržišta, kao npr. Viktor Pelevin), drugo i zato što imam neke druge interese, čini mi se da ruske pisce više zanimaju neke druge stvari. Čim je tabu skinut, više nije zanimljiv.

Kad smo već kod erotike u književnosti, čini mi se da je „erotsko“ u vašoj prozi („Poza za prozu, Štefica Cvek u raljama života, Život je bajka“, itd.) prožeto koliko humorom toliko i izvesnom blagom ironijom.

Humorne erotske epizode postoje i u romanu *Forsiranje romana reke...* Međutim, u posljednjem romanu *Muzej bezuvjetne predaje*, kao i u kratkom romanu koji sada pišem, ovaj humoristični odnos se uozbiljuje.

U našim krajevima dosta se govori o “ženskoj književnosti” i “ženskom pismu”. U vezi s tim pojmom javljaju se mnogi stereotipi (npr. da je to književnost u kojoj se sve vrti oko erotskog i ljubavnog) te mi recite – da li je ta odrednica još jedna od proizvoda našeg, balkanskog diskontinuiteta ili se i u svetu o tome dosta govori?

Na Zapadu su žene postale toliko prisutne u književnosti da više nitko ne govori o „ženskim“ piscima. Odrednica „ženska književnost“ i dalje je živa u „našim krajevima“ naprosto zato što njome mogu manipulirati muškarci koji vladaju kulturnim establišmentom, kao i uvijek.

Tako muški kritičari sa zadovoljstvom trpaju ženske autorice u geto „ženske književnosti“, iako o tome, o ženskoj književnosti, ne znaju baš ništa. U našim kulturnim krajevima postoji književnost s velikim „K“ i – “ženska književnost. „Žensko pismo“ je postojalo: ono je teorijski artikulirano u obimnoj literaturi. Čini se da su se u ovom trenutku same autorice zasitile geta ženskog pisma, „obradivši“ prethodno u tekstovima to što ih je mučilo. Osim toga, tržište je postalo neobično privlačno: ženske autorice danas izlaze na tržište u ravnopravnoj trci s muškim autorima. Štoviše, počele su dominirati u nekim tradicionalno „muškim“ žanrovima, kao što je detektivski roman, thriller i slično „Ženskim pismom“ sam se malo bavila. Znam, međutim, da postoje ne samo tekstovi nego i obimna teorijska literatura o tome. Ne znati tu literaturu i baviti se paušalno procjenama „postoji - ne postoji“ nije ozbiljno. Osim toga, istraživanje ženskog govora proizvelo je zanimljiv efekt: pojavila se tendencija istraživanja i muškog govora i artikulacije „muškosti“, muškog identiteta, i slično - u književnosti koju pišu muškarci. Sva ta istraživanja u vezi su s rušenjem jednog dominirajućeg zapadnoevropskog književnog kanona. Bogati postkolonijalni studiji, jednako kao i ženski studiji, bave se Drugim, kulturom Drugoga, njegovim identitetom, i njegovim postojećim i mogućim „umjetničkim“ kanonima. Nadalje se postavlja logično pitanje tko određuje koja je literatura dobra. Zapadnoevropski kanon... Indijski kanon? Afrički kanon? Ženski kanon? Muški kanon? Kanoni tržišta i novca? Kanon klase?

Očigledno je da je situacija na "balkanskim" prostorima drugačija nego na Zapadu – retko gde, pa i ovde u Sloveniji, možemo naći ženu na nekom uredničkom mestu.

Muškarci su u našim sredinama uvijek, a tako je i danas, imali apsolutnu moć u svim sferama života: u politici, u medijima, u kulturi, posvuda. U novinama su muškarcima, u izdavačkim kućama su muškarcima, u medijima (radio, televizija, novine) opet su muškarcima. Muškarcima su književni kritičari, muškarcima su autori nacionalnih književnih povijesti, muškarcima sjede u žirijima, muškarcima se mentalno obraćaju drugim muškarcima. Nikada ženama. Muškarcima s muškarcima razgovaraju, muškarcima muškarcima posvećuju književne uratke, muškarcima s muškarcima polemiziraju, muškarcima cijelu sferu javnog života doživljavaju kao neko muško kupatilo. U muškom kupatilu muškarcima se kupaju s muškarcima. Da sam muškarac, ja bih se u jednom trenutku ipak ogledala oko sebe, vidjela bih, valjda, da sam posvuda okružena muškarcima i - bilo bi mi, valjda, strašno neugodno.

I mislite li da će se jednog dana dogoditi da jedna suverena žena ukorača u to muško kupatilo i da...

Pitam se kada će se to dogoditi, to da muškarcima najednom postane neugodno, da se zastide, da ih pogodi strašna spoznaja da samo oni govore i da je adresat uvijek isti: drugi muškarac! I da shvate da je kupatilo prilično monotono bez žena u njemu...

Znano je i da većina muškaraca ne voli feministkinje. U jednoj vašoj priči glavna junakinja suvereno izjavi u stanju zaljubljenosti da je „emocionalni puding,” i da “puđing kao takav, u zdjelici, ne može imati drugih želja do da ga netko pojede”. Da li bi to iskreno mogla izjaviti, na primer, jedna feministkinja?

Nisam sigurna da feministkinje bježe od bilo kakvih priznanja, naprotiv.

Godine 1981. ste „poslali u svet” jedan ženski lik, Šteficu Cvek, sa svim njenim Bovarijevskim čežnjama za „onim pravim muškarcem”. Zapisali ste da ste bili „podstaknuti” upravo jednim „muškim” likom – Hrabalovim Milošem Hrmom iz „Strogo kontrolisanih vlakova”. Šta je sve još uticalo na vas u času pisanju tog romana?

Štefica Cvek u raljama života rezultat je trenutka poklapanja mog osobnog književnog ukusa (Hrabal, mali romani s tzv. malim junacima), neke zagrebačke provincijske svakidašnjice, zatim „ženske” popularne kulture („ženska štampa”, koja još postoji, „romances” ili hertz-romani, sapunice, „soap-opere”), zatim feminističke kulture, a zatim i mog interesa za kič, to jest za vječno pitanje kako i zašto kič „radi”. Tu još treba dodati čitanje ruske formalističke škole i pitanje što je „umjetnički tekst”, odnosno kako nastaje „umjetnički tekst”.

Pratite li književnu produkciju u današnjoj Hrvatskoj? Da li ste sa nekim piscima ostali u kontaktu?

Ne pratim hrvatsku književnu produkciju. Međutim, ne osjećam se zbog toga krivom niti pak osiromašenom. Uostalom, mogli biste pitati hrvatske čitaoce i moje kolege prate li oni svoju književnu produkciju.

Većina čitalaca vas doživljava kao velikog borca i buntovnika protiv svake mentalne i političke ograničenosti i zaostalosti časa u kome živimo. Za kraj, postavila bih vam pitanje koje Gombrowich, takođe jedan od buntovnika, u dnevnicima postavlja samome sebi: „Šta se može dogoditi tamo gde ti se ništa ne suprotstavlja i gde ništa nije kadro da postane tvoja granica?“

Ukoliko imate u sebi nerv da komentirate svijet oko vas, da reagirate na njega, činit ćete to posvu- da. Ukoliko nemate taj nerv, onda vam se može dogoditi da prolazite kroz polje leševa i kroz američku samoposlugu otprilike jednako „neangažirano“. Svaka moja knjiga je „angažman“, uključujući i tu koju sam upravo završila. To je knjiga eseja o statusu knjige i književnosti u našem suvremenom okolišu. Kada kažem „našem“, ne mislim na hrvatski ili bivši jugoslavenski prostor (neka, pri tom, izvime svi ti prostori, oni nekako podrazumijevaju da se na njih stalno mora misliti!). Mislim prvenstveno na američki, koji je u međuvremenu naprosto postao - globalni.

Reč, decembar 2000